سچل جو سنيهو

مصنف:
ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سنڌي ادبي بورڊ

سنيها جي سچڻان، سي ساري ڏنائين

سچل جو سنيهو

مصنف:

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

(حوالا، حاشيا، فارسي متن جي معنيٰ ۽ نظرثاني)

ڊاڪٽر گل حسن لغاري

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

2010ع

كتاب جا سمورا حق واسطا محفوظ

ڇاپو پهريون	سال 1984ع	تعداد 1000
ڇاپو ٻيو	سال 2006ع	تعداد 500
ڇاپو ٽيون	آگسٽ 2010ع	تعداد 500

هن ڪتاب جي ڪنهن به حصي ڪي، ناشر کان اڳواٽ حاصل ڪيل اجازت کانسواءِ، اليڪٽرانڪ يا ٻئي ڪنهن به طريقي جنهن ۾ اسٽوريج ۽ ريٽريول سسٽم شامل آهي، استعمال نٿو ڪري سگهجي.

قيمت: هڪ سؤ ڏهه رپيا
(Price: 110-00)

خريداري لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-9213422)
Email: sindhiab@yahoo.com
www. Sindhiadabiboard.org

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشوري ۾ انچارج مئنيجر خضر خان وگهئي ڇپيو ۽ پروفيسر سيد زوار حسين شاهه نقوي، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان کي پڌرو ڪيو

بسم اللّٰه الرحمٰن الرحيم

نعت

[سُر سسئي ۽ بلاولي]

كُل نبيان دا سردار محمد، بحر عرف اَمواج محمد،
"قاب قوسين او اَدنيٰ"، شرف شب معراج محمد،
اُمت تيري كيون غم كاوي، جس دي تيكون لاج محمد،
"سچل" كون غم كوئي ناهين، كيتا لا يحتاج محمد.

دُعا

[سُر پهاڙي]

ننگڙا نِماڻي دا، جيوين تيوين پالڻا.

1. ميلي هان يا مندي هان، بيشك تيڏي بندي هان،
ڏكين ميڏا ڍولڻا، ميڏي عيب نہ ڦولڻا.

2. پئي هان پناري، لڳي هان تيڏي لاري،
جوڳي نال جالڻا، ول نهين جاوڻا.

3. يار "سچل" تون، لاهين كشالي،
گهونگهٽ كولڻا، ٻهہ ٻولڻا.

پنهنجي متعلق

ڏاڏا ڄاڻ محمد حافظ، وچ درازين ديرا،
دست تهين دي اصلئون آها، سارا مقصد ميرا.

هادي مهدي مرشد ميڏا، قادر يه هي كامل،
عارف عبدالحق بهر دم، نال مُريدان شامل.

مهدي شاه مربي ميڏا، رهبر راهه ڏسيندا،
حق محقق، مستي مي دي، بيشك او بخشيندا.

شاه عبيدالله اُ ساڏا، خواجه پيران پيران،
آل نبي اولاد علي، هي حضرت ميران ميران،
ڏاڏا اُس دا غوث الاعظم، مرشد كُل اولياوان،
قدم مبارك هويا تحقق، گردن سڀ سر تاجان.

كوئي اور نه سُجهدا مينون، آپي آها ظاهر،
"الله نُور السملوات والارض"، اوئي منظر ناظر،
"ولقد كرمنا بني آدم وَ حَمَلنَاهُم في البر والبحر"،

"سچو" هردم حاضر.

ڇپائيندڙ پاران

”سچل جو سنيهو“ ۽ سچل سرمست تي لکيل ڪتاب بہ آهي جنهن ۾ سچل سرمست جي ڪلام کان علاوه سندس سوانح حيات ۽ خاندان بابت چڱو خاصو تذڪرو مليل ٿو، جيڪو سچل سرمست ۽ سندس خاندان تي تفصيلي روشني وجهي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جو هيءُ واحد شاعر آهي، جنهن جو مختلف ٻولين ۾ لکيل ڪلام پنهنجي اسلوبِ بيان ۽ فني پختگيءَ ۾ ڪماليت جو درجو رکي ٿو.

ڪتاب جي مصنف ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي جنهن نهايت محنت ۽ عرق ريزيءَ سان هن ڪتاب جو تحقيقي مواد تيار ڪري بورڊ جي حوالي ڪيو، جيڪو 1984ع ڌاري شايع ٿيو. ڪتاب جو هيءُ ٽيون ڇاپو بورڊ پاران شايع ڪندي خوشي محسوس ٿي رهي آهي.

اميد تہ هيءُ ڇاپو اوهان پڙهندڙن کي قبول پوندو.

ڄام شورو سنڌ
اڱارو 13 رمضان المبارڪ 1431هہ
بمطابق 24- آگسٽ 2010ع

پروفيسر سيد زوار حسين شاهہ نقوي
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

فهرست

عنوان	صفحو
❖ **ٻه اکر**	8
❖ **سچل سرمست رح جو خاندان**	9
حسب نسب	9
درازا	10
خواجه محمد حافظ	11
خواجه عبدالحق	15
درگاهه جو سلسلو	16
❖ **سچل سرمست رح جي سوانح**	17
نالو	17
ولادت	17
تعليم ۽ تربيت	17
بيعت	18
شادي	18
شرع جي پابندي	18
صورت ۽ سيرت	18
طالب	19
وفات	19
تاريخي پس منظر	22
❖ **علمي ۽ ادبي ماحول**	26
ادبي جائزو	28
فقراهي درگاهون	29
ٻيا فاروقي شاعر	30
❖ **سچل سرمست جون تصنيفون**	32
فارسي شاعريءَ جو جائزو	32
اردو شعر	38
سرائڪي شعر	39
سنڌي شعر	40

❖ **سچل جو سنيهو**	43
وحدت الوجود	45
وحدت نامہ	61
حسن و عشق	70
❖ **فني خوبيون**	72
بيت	72
ڪافيءَ جا گهاڙيتا	76
زبان ۽ محاورو	82
❖ **انتخاب**	89
بيت	91
ڪافيون	100
❖ **متفرق ڪلام**	114
ڪبت	114
مسلسل دوها	118
هدايت	118
ڪير آهيان	119
ڪلام	120
مسلسل بيت	123
هدايت -1	123
هدايت - 2	123
ڏوهيڙا	125
توحيد ۽ معرفت	126
جهولڻو	129
جهولڻو ڪافي	133
ٽيهہ اکري	135
گهڙولي	137
❖ **ماخذ**	140

ٻه اکر

حضرت سچل سرمست رحه سنڌي زبان جو عظيم شاعر آهي. ان کان سواءِ هن فارسي، سرائڪي ۽ اردو وغيره ٻولين ۾ به بلند پايه شعر چيو آهي. سندس شعر ۾ ڪيف ۽ مستي آهي، رندي ۽ بيباڪي آهي، ۽ انسان جي عظمت جو اعتراف آهي. هو خودشناسي، خدا شناسي، خود فراموشي ۽ انسان دوستي جو پيغام ڏئي ٿو.

مضمون کان سواءِ زبان، اسلوبِ بيان ۽ فني خصوصيتن جي خيال کان به حضرت سچل سرمست جو ڪلام تمام متاثر ڪندڙ آهي. سندس ڪلام ۾ سنڌي زبان نهايت سپک ۽ سلوڻي استعمال ڪيل آهي ۽ سريلي محاوري جو عمدو نمونو پيش ڪري ٿي. ڪيترائي خالص سنڌي لفظ نهايت موزون ۽ مناسب نموني ڪتب آندل آهن، جنهنڪري اتر جي مخصوص لفظن، محاورن ۽ لهجي لاءِ سند جي حيثيت رکي ٿو.

فني سٽاءَ جي لحاظ کان به سچل سائينءَ جو ڪلام نهايت اهم آهي. سندس بيتن ۽ ڪافين ۾ فني پختگي، وسعت، گهرائي ۽ تنوع آهي. ڪافين ۾ گهاڙيتن جا ڪيترائي قسم ملن ٿا، ۽ بيتن جون به ڪيتريون ئي انوکيون ۽ نراليون سٽائون نظر اچن ٿيون.

هن ڪتاب ۾ سوانح سان گڏ حضرت سچل سرمست رحه جي ڪلام جو فني ۽ فڪري جائزو پيش ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ زبان، اسلوب بيان ۽ ادبي خوبين تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. خاص طرح سان سچل سائينءَ جي سنيهي کي سُلجهائي پيش ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪري تصوف جي اسرار و رموز جي اپٽار به مناسب هنڌن تي ڪئي وئي آهي. مشهور صوفي بزرگن جي افڪار ۽ حضرت سچل سرمست رحه جي ڪلام جو تقابلي مطالعو به پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. آخر ۾ ڪجهه چونڊ ڪلام به ڏنو ويو آهي، ته جيئن سچل سائينءَ جي پيغام کي سمجهڻ ۾ سهوليت ٿئي. اميد ته هيءَ نماڻي ڪوشش ۽ پيار جو پورهيو سرمست رحه جي فڪر ۽ فهم کي سمجهڻ ۽ پرجهڻ ۾ مدد ڏيندو.

آخر ۾، آءٌ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري، محترم غلام رباني ۽ پريس مئنيجر محترم الله بچائي يوسف زئي جو ٿورو مڃڻ فرض ٿو سمجهان، جن ذاتي دلچسپي وٺي، هن ڪتاب کي سهڻي نموني ۽ ٿوري وقت ۾ ڇپي، شايع ڪيو.

حيدرآباد، سنڌ

26 - 2- 1984ع

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سچل سرمستؒ جو خاندان

حسب نسب: سچل سرمستؒ جي نسب جو سلسلو حضرت عمر فاروق رضہ سان وڃي ملي ٿو. شجرهٔ نسب هن طرح آهي:

عبدالوهاب عرف سچلؒ بن ميان صلاح الدينؒ بن ميان محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنوؒ بن مخدوم عبدالوهابؒ بن مخدوم شرف الدينؒ بن مخدوم موسيٰؒ بن حافظ علم الدينؒ بن مخدوم شهاب الدينؒ بن مخدوم سليمانؒ بن مخدوم خواجہ ابو سعيدؒ بن مخدوم نور الدينؒ بن رضي الدينؒ بن عبدالعزيزؒ بن مخدوم محمودؒ بن ابوالفتحؒ بن محمد اسماعيلؒ بن محمد يوسفؒ بن سليمانؒ بن محمدؒ بن احمدؒ بن برهان الدينؒ بن عبدالعزيزؒ بن عبدالوهابؒ بن عبدالمطلبؒ بن برهان الدينؒ بن احمدؒ بن عبدالله بن يونسؒ بن محمد بن شيخ اسحاقؒ بن شيخ عبداللطيفؒ بن محمد بن باقرؒ بن شيخ شهاب الدينؒ بن عبدالعزيزؒ بن عبداللهؓ بن حضرت عمر بن الخطاب، فاروق اعظم رضي الله تعاليٰ عنه.

سچل سائينءَ جو وڏو ڏاڏو شهاب الدينؒ اول بن عبدالعزيزؒ سنہ 93هہ (711ع) ۾ فاتح سنڌ محمد بن قاسم سان گڏجي سنڌ ۾ آيو. ڪيس پيش امامىءَ جو ڪم مليل هو. سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ شيخ شهاب الدين کي سيوهڻ جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح هو سنڌ جو پهريون مسلمان حاڪم ٿيو. سنہ 95هہ (713ع) ۾ وفات ڪيائين.

شيخ شهاب الدين کان پوءِ سندس فرزند شيخ محمد فاروق سيوهڻ جو حاڪم ٿيو، جنهن سنہ 124هہ (741ع) ۾ وفات ڪئي. اهڙيءَ طرح لاڳيتو ڇهہ پيڙهيون پشت بہ پشت سنہ 217هہ (832ع) تائين سيوهڻ جون حڪمران ٿيون. آخر سنہ 217هہ ۾ محمود غزنوي سنڌ فتح ڪري، ان وقت جي سيوهڻ جي فاروقي حاڪم شيخ محمد بن شيخ محمد اسحاق کي برطرف ڪيو، ۽ ڪيس پينشن مقرر ڪري ڏني. تاريخ 2- رمضان 221هہ (835ع) تي هن وفات ڪئي.

ڪجهہ وقت کان پوءِ هن خاندان جي ٻانهن مان ڪجهہ ماڻهو دادو ضلعي جي ڳوٺ خدا آباد جي پرسان "نورجن" جو ڳوٺ ٻڌي اتي رهڻ لڳا. فاروقي خاندان جا ڪجهہ ماڻهو بہ لڏي اچي ان ڳوٺ ۾ وينا. محمد فاروقي جي اٺويهين پيڙهيءَ مخدوم نور الدين بن وحيد الدين جا چار فرزند ٿيا: مخدوم ابو سعيد،

مخدوم بدر الدين، رڪن الدين ۽ ضياءُ الدين. انهن مان مخدوم ابو سعيد ۽ مخدوم بدر الدين حضرت غوث بهاءُ الحق زڪريا ملتاني (وفات: 1262ع) جيَ خليفي مخدوم شاهه جمار[1] جا مريد ٿيا. پنهنجي مرشد جو قرب حاصل ڪرڻ لاءِ "سيوهڻ" ۽ "نورجن" جو ڳوٺ ڇڏي گاگڙي پرڳڻي ۾ اچي رهيا.

مرشد کان فيض حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڏاڍيون رياضتون ۽ مجاهدا ڪيائون. پنهنجو من مارڻ لاءِ، دنيا جي لذتن کان پري رهي، جهنگ جي ڏٽ تي گذر ڪيائون. حضرت غوث بهاءُ الحق زڪريا ملتاني جڏهن سنڌ ۾ آيو، تڏهن هنن ڀائرن جي اها حالت ڏسي، کين "ڏوتيئڙا" جو لقب ڏنائين. درازا درگاهه جو باني حضرت خواجه محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو، مخدوم ابو سعيد جي نائين پيڙهيءَ مان هو. مخدوم ابوسعيد جو مقبرو ديهه راڻيپور ۾ ڳوٺ "موسيجي" ۾ آهي.

ڪجهه وقت کان پوءِ حضرت مخدوم ابو سعيد جو اولاد "موسيجي" مان لڏي اچي راڻيپور ۾ آباد ٿيو. انهن مان قاضي مخدوم محمد شريف هڪ زبردست عالم، محدث، شاعر ۽ اهل الله ٿي گذريو آهي. ان جي اڏايل مسجد، جيڪا ڪنهن زماني ۾ جامع مسجد هئي، هينئر به اسپتال جي اُتر ۾ موجود آهي. ان مسجد جي لڳ مخدوم محمد شريف ۽ سندس خاندان جي ماڻهن جون مزارون آهن.

درازا: فاروقي بزرگن کي حڪومت ۾ عزت حاصل هوندي هئي. ان خاندان جي هڪ فرد ميان احمد کي چڱي عزت واري ملازمت هئي. سندس محنت ۽ ايمانداريءَ جي نتيجي ۾ گنبٽ ۽ راڻيپور جي وچ واري زمين فاروقي خاندان کي ڪلهوڙا حڪومت طرفان جاگير طور ملي. هنن اِها زمين پنهنجي ٻن ايماندار نوڪرن: 'دراز ونديرُ' ۽ 'ڪانجن ونديرُ' کي سنڀالڻ ۽ آباد ڪرائڻ لاءِ ڏني. هو ان جاگير ۾ جدا جدا ڳوٺ ٻڌي ويٺا، جيڪي سندن نالن پٺيان "درازا"، "ڪانجن" ڳوٺ جي نالي سان مشهور ٿيا. ڪجهه وقت کان پوءِ "ڪانجن" ڳوٺ ڦِٽي ويو، پر "درازا" کي فاروقي خاندان جي طفيل عزت ۽ شرف حاصل ٿيو.

---

[1] مخدوم جمار جو مقبرو راڻيپور شهر کان ڏکڻ طرف ٻن ميلن جي مفاصلي تي شاهراهه تي واقع آهي. جنهن ڳوٺ جي لڳ اهو مقبرو آهي، ان کي "گڏيجي" چيو وڃي ٿو.

خواجہ محمد حافظ: درازا درگاھ جو باني، انهيءَ فاروقي خاندان جو فرد حضرت خواجہ محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو ولد ميان عبدالوهاب رحہ آهي. اسان جو عظيم شاعر حضرت سچل سرمست رحہ سندس پوٽو آهي. حضرت خواجہ صاحب سنہ 1101ھ (1689ع) ۾ تولد ٿيو، ۽ سنہ 1192ھ (1778ع) ۾ هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائين. ڪيس صاحبڏنو "موراڳي" ۽ "سوائي" جي سان بہ سڏيو ويندو هو. ان وقت سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت هئي. ميان صاحب کي ديھہ موره ۾ اعليٰ عهدو مليل هو. روايت آهي، تہ هڪ ڏينهن گهوڙي تي چڙهي ملازمت جي سلسلي ۾ جهنگ مان وڃي رهيو هو، تہ هڪ مجذوبہ عورت اوچتو نڪري سندس رستو روڪي بيٺي. هو ڪجهہ بيت پڙهي حضرت خواجہ صاحب کي چوڻ لڳي: "خدا تو تو کي ڳولهي، ۽ تون وري ڪنهن جي ڳولا ۾ آهين؟"

حضرت خواجہ صاحب تي ان گفتگوءَ وڏو اثر ڪيو، ۽ دنياوي ڌنڌا ڇڏي وڃي جهنگ وساياڻين. چاليهن چلن ڪڍڻ کان پوءِ حضرت خواجہ عبيدالله جيلاني رحہ اڇي ڪيس مريد ڪيو، جيڪو حضرت سيد عبدالقادر جيلاني رحہ جي اولاد مان هو. حضرت سچل سرمست رحہ اهو احوال پنهنجي مثنوي رازنامہ ۾ هن طرح آندو آهي:

نــــام جـــدم مشــــتهر صاحبڏنــــــ
آن محمـــــد حــــافظ اســــت در سلســــلہ
روز يــــک مـــــي رفـــت بيـــرون از شـــهر
بـــود خواجـــہ بـــــر تماشـــائي دگـــــر
درميانـــہ کـــــو تــــــري و ديونـــہ [1]
ديـــــد يـــــک ديوانـــہ زن بـــد برهنــــہ
بـــي بـــي بـــصري بـــود ظــــاهر نـــام او
کـــس نمـــي دانســـت او را تـــار مـــو
ناگهـــان ديوانـــہ زَن پيشـــش رســـيد
گفــت بـــا آن خواجـــہ ايـــن آهـــي کشـــيد
بشــــنو از مـــــن راز اي مـــــرد خــــدا
آن خـــدا در کـــار تـــو توتـــا کجـــا

[1] کوٽڙي ۽ ڏيوَن نالي بہ ڳوٺ تعلقي ڪنڊياري ۾ خيرپور رياست جي دنگ تي آهن.

بيتها سندهي بگفتا از زبان
آن بـ پيشِ تو همي سازم عيان

1. چري کري بصري، کري تان کر نانهه،
وئي پرائي وهاڻ، تنهنجو هينئڙو تان هيئن ٿيو.

2. جئان گهٽو جڳ ۾، پر جسم نه جيئڻ ڏئي،
باب نه پڙهج بي، هُج آلودو الف سان.

3. وَرَ وجهيو ڪاڻ، ڪَرَ سان ڪليو سمهين،
آيل هي اهجاڻ، جو ڪَڻ ڇڏي تُهَ اُبهين.

از شنيدن خواجه آن بيخود شده،
باز پس گرديدعاشق خود شده
پارچه عمامه را از سر کشيد
جُرعه از مَيخانه الفت چشيد
آمده بشگافت جنگل گوشه يافت
جز محبت هر چه بد روي بتافت
چهل چله اندر آن بيشه کشيد
بعد مدت شه عبيدالله رسيد
دست بيعت خواجه را دادن آن زمان
کشف بخشيد از مکان تا لامکان!

ترجمو: منهنجي ڏاڏي جو مشهور نالو صاحبڏنو آهي، جيڪو (فاروقي خاندان) جي سلسلي ۾ محمد حافظ آهي.

هڪ دفعي شهر کان ٻاهر، خواجه سير لاءِ پئي ويو ته، هڪ ديواني برهنه عورت ڏنائين. ظاهر ۾ سندس نالو بي بي بصري هو. هن جي اصل نسل جي ڪنهن کي بہ خبر نہ هئي. اوچتو، (اُها) ديواني عورت هن جي سامهون پهتي. هن آهہ ڀري خواجہ کي چيو: ”اي مرد خدا! مون کان هيءُ راز ٻُڌ. اهو خدا، تنهنجي ڪمن (جي ناهڻ) ۾ آهي ۽ تون ڪيڏانهن ٿو وڃين؟“

سنڌيءَ ۾ چيل بيت، انهيءَ زبان ۾ تنهنجي اڳيان هن طرح چٽا پيش ڪريان ٿي:

1. چري ڪري ٻهري .... هيئن ٿيو.
2. جٿان گهٽو جڳ ۾، .... الف سان.
3. ورَ وڃهيو ڪاڻ، .... تہ اُڀهِين.

خواجہ اهو ٻڌندي ئي بيهوش ٿي ويو. جڏهن هوش ۾ آيو تہ پنهنجو پاڻ تي عاشق ٿيو. مٿي تي پهريل پڳ لاٿائين. محبت جي ميخاني مان ڇُڪي چڪيائين. سڀ ڪجهہ ڇني آيو ۽ جهنگل ۾ اچي تنهائيءَ جي ڪُنڊ اختيار ڪيائين.

محبت جي علاوه، جيڪي ڪجهہ هو، ان ڪان منهن موڙيائين، ۽ انهيءَ جهنگل ۾ چاليهہ چلا ڪڍيائين.

ڪجهہ عرصي ڪان پوءِ شاهہ عبيدالله پهتو. خواجہ کي بيعت جو هٿ ڏنائين. ڪشف عطا ڪيائينس ۽ مڪان ڪان لامڪان تائين پهچايائينس!

خواجہ عبيدالله پنهنجي ٻن پٽن: شاهہ ڪليم الله ۽ شاهہ عبدالمالڪ سان گڏجي سنڌ ۾ آيو هو. سنڌ ۾ ڪجهہ وقت رهي، اجمير شريف روانو ٿي ويو. وفات بہ اتي ڪيائين ۽ اتي ئي حضرت خواجہ معين الدين چشتي رحہ جي درگاهہ ۾ مدفون ٿيو. حضرت سچل سرمست رحہ، حضرت خواجہ عبيدالله جي تعريف پنهنجي مثنوي ”راز نامہ“ ۾ هن طرح ڪئي آهي:

سڪندر جي مثل، هن جي در جا سوين دربان هئا. ولايت جي بادشاهيءَ جو تاج، هن جي سِر تي هو. سوين دارا جهڙا بادشاهہ ۽ خاقان هن جا نوڪر هئا. ڪيقباد ۽ جمشيد ۽ خسرو جهڙا بادشاهہ، سندس خادم هئا.

حضرت جنيد ۽ شبلي بہ (سندس گهوڙي جا) تنگ ڇڪيندڙ هئا. حضرت بايزيد ۽ حضرت ذوالنون مصري، هن وٽ وزير هئا.

آن عبيدالله باشد شاه ما
او بود هر هر قدم همراه ما
و بود نور خدا سر تا قدم
چند چون عيسيٰ کند پيدا بدم
چون سکندر صد بہ د دربان درش
افسرِ شاهي ولايت بر سرش
صد چون دارا همچون خاقان چاکرش
کيقباد و جم چون خسرو خادمش
آن جنيد و شبلي هم فتراک گير

بـــايزيد و ذوالنـــون هـــم پيشـــش وزيـــر
او بـــــود اولاد حضــــــرت مصطفـــــيٰ
جـــد آن قطـــب زمـــان شـــــد مرتضـــيٰ
شـــد عبيـــــدالله باشـــد شمـــع ديـــن
خواجـــ حـــافظ بـــود بـــاحق قريـــن
شـــهٔ عبيـــدالله شـــاه ســـــرفراز
خواجہ محمد حـافظ اسـت راز و نيـاز.

اُهو عبيدالله اسان جو شاھ هو، ھُو اسان جي هر هر قدم تي همراھ هو ۽ هو سرِ کان پيرن تائين خدا جو نور هو. گهڙي پلڪ ۾ حضرت عيسيٰ عليہ السلامُ وانگر ڦوڪ سان (مرده دلين ۾) جان وجهندو هو.

هو حضرت مصطفيٰ عليہ الصلواة والسلامُ جن جو اولاد هو. هن جو ڏاڏو زماني جو قطب علي المرتضيٰ رضي الله تعاليٰ عنه هو.

عبيدالله، دين جي روشني هو، خواجہ حافظ کي حق جو قُرب حاصل هو. شهنشاھ عبيدالله شاھ، صاحب افتخار (بلند رتبي وارو) هو، خواجہ محمد حافظ راز و نياز جو صاحب آهي.

حضرت خواجہ عبيدالله موڪلائڻ وقت حضرت خواجہ محمد حافظ کي ٽي ڳالهيون چيون:

1. اوهان جا سمورا گادي نشين هميشه لوڙهي اندر رهن، ۽ ٻاهر نہ نڪرن.

2. اوهان جي وڏي فرزند صلاح الدين جي بدران خواجہ عبدالحق سجاده نشين ٿئي.

3. اوهان جي خاندان جو هر فرد، سجاده نشين جي بيعت ڪري، ۽ ٻئي ڪنهن جي بہ بيعت نہ ڪري.

انهن هدايتن جي تعميل، پشت بہ پشت ٿيندي رهي ٿي. حضرت خواجہ محمد حافظ، حضرت شاھ عبيدالله جي نظرِ فيضِ اثر سبب رڳجي ريٽو ٿيو، ۽ روحانيت جون منزلون تيزيءَ سان طَـي ڪيائين. درگاھ قائم ڪيائين ۽ ڪيترن ئي خدا جي ٻانـهن کي فيض ڏنائين. حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽائي رحہ سندس همعصر هئا. روايت آهي، تہ حضرت شاھ عبداللطيف صاحب جن ڪهي اچي ساڻس ملاقات ڪئي هئي. حضرت پير صاحب پاڳاري، حضرت پير محمد راشد رحہ جي ملفوظات مان معلوم ٿئي ٿو، تہ درگاھ پير ڳوٺ جو باني

پير محمد بقا شاهہ. "پريالوءِ" جي مخدوم محمد اسماعيل رحہ جي وفات کان پوءِ، روحاني فيض لاءِ ميان صاحبڏني وٽ آيو هو.

ميان صاحبڏنو فاروقي سنڌي، سرائڪي ۽ فارسي زبانن جو بلند پايہ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس سنڌي شعر، بيت ۽ ڪافين تي مشتمل آهي. شعر ۾ ڪٿي صاحبڏنو ۽ ڪٿي حافظ نالو آندو اٿس. سندس ڪلام وحدت الوجود، ۽ تصوف جي تعليم جو آئينہ دار آهي.

خواجہ عبدالحق: ميان صاحبڏني کي ٻہ فرزند ٿيا: حضرت سچل سرمست[رحہ] جو والد ميان صلاح الدين، ۽ ميان عبدالحق. ميان صاحبڏني کان پوءِ، سندس مرشد جي ارشاد موجب سندس ننڍو فرزند خواجہ عبدالحق سجاده نشين ٿيو. هن جي ولادت سنہ 1120هہ (1708ع) ۾ ٿي، ۽ سنہ 1213هہ (1800ع) ۾ هيءُ جهان ڇڏيائين. هو وڏو عالم، فاضل، عارف ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ديني فتويٰ کي حرف آخر سمجهيو ويندو هو. ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کانئس روحاني فيض پرايو. انهن مان سندس ڀائٽي، اسان جي عظيم شاعر حضرت سچل سرمست[رحہ] جو نالو سرفهرست آهي. حضرت سچل سرمست[رحہ] پنهنجي ڪلام ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي سندس روحاني مرتبي جي ساراهہ ڪئي آهي، ۽ پاڻ کي سندس مريد ڄاڻايو آهي. فرمائي ٿو:

مدح او از ما نمي گرد تمام، هرچہ گفتم آن بود بس و السلام.

(مثنوي راز نامہ)

ترجمو: هن جي تعريف، اسان کان پوري ٿي نٿي سگهي، جو ڪجهہ چيو اٿم، اهو اِتي پورو ٿيو. و السلام (مثنوي راز نامہ)

يکروز بودم من بخدمت مصطفيٰ
سرورِ کونين آن خيرالورا
اين چنين فرمود ما را از کرم
جزه صفت پير عبدالحق ما
از گروه خاص او را کرده ام
جلوه فيضش بود هم جابجا
شان شوکت پير ما بالاتر است
همچو او کس نيست در عالم علا

"آشــڪارا" خــاڪ پــاي پيــر بـــاش
تـــا شـــوي از دوســـــتيش بادشـــا.
(ديوان آشڪار، جلد اول، ص 38)

ترجمو: هڪ ڏينهن حضور پُرنور محمد مصطفيٰ ﷺ جن جي حضور اقدس ۾ حاضر هوس ته ٻنهي جهانن جو سردار، جيڪو سموري مخلوق ۾ چونڊيل ۽ پسنديده آهي، اُن حضور عليہ الصلواة والسلام جن وڏي شفقت ۽ مهربانيءَ سان حڪم فرمايو ته "پنهنجي پير طريقت شيخ عبدالحق جي اجازت بغير، اسان جي حضور ۾ نه اچ.

اسان، تنهنجي پير و مرشد کي، پنهنجي خصوصي ۽ پسنديده ماڻهن جي جماعت ۾ شامل ڪيو آهي ۽ ان جو فيض هر هنڌ جاري ۽ ساري آهي."

اسان جي پير طريقت جو شان ۽ شوڪت نهايت بلند آهي، انهيءَ جهڙو وڏي رتبي وارو انسان، هن جهان ۾ ڪو به نه آهي.

اي "آشڪار"! تون پنهنجي پير ۽ مرشد جي پيرن جي پٽي ٿي وڃ ته جيئن اُن جي همراهي ۽ دوستيءَ سان بادشاهي جي رتبي تائين پهچي سگهين.
(ديوان آشڪار، فارسي، ص 38)

درگاهه جو سلسلو: حضرت خواجه عبدالحق کي پنج فرزند ٿيا: قبول محمد اول، زين العابدين، دين محمد، ولي محمد ۽ خداداد. سيئي اهلِ دل ۽ عارف ٿي گذريا آهن. سخي قبول محمد اول درگاهه جو سجاده نشين ٿيو. ان جي ولادت 1181هه (1767ع) ۾ ٿي، ۽ 1245هه (1829ع) ۾ وفات ڪيائين. ان کي ڇهه فرزند ٿيا: خواجه نظر محمد، خواجه محمد حافظ، خواجه محمد سعيد، خواجه سرور علي، خواجه موجود علي ۽ خواجه محمد غوث. سخي قبول محمد اول کان پوءِ هيٺيان بزرگ سجاده نشين ٿيا:

1. خواجه نظر محمد (ولادت: 1201هه ، وفات: 1252هه /1786ع-1836ع)
2. خواجه نجم الدين (ولادت: 1239هه، وفات: 1272هه / 1823ع - 1855ع)
3. سخي قبول محمد ثاني (ولادت: 1261هه، وفات: 1343هه / 1845ع - 1924ع)
4. خواجه صاحبڏنو ثاني (ولادت: 1307هه، وفات: 1350هه / 1889ع - 1931ع)
5. خواجه قبول محمد ثالث (ولادت: 1332هه، وفات: 1371هه / 1913ع - 1951ع)
6. خواجه عبدالحق ثاني
7. قبول محمد ثالث

سچل سرمست رحہ جي سوانح

نالو: حضرت سچل سرمست رحہ جي جنم جو نالو عبدالوهاب هو. پر راست گوئي ۽ راست بازي جي ڪري "سچو"، "سچل" ۽ "سچيڏنو" سڏڻ لڳا. پوءِ انهيءَ ئي نالي سان مشهور ٿيو. سنڌي، سرائڪي ۽ اردو شعر ۾ اهوئي نالو تخلص طور آندو اٿس. البتہ "فارسي مثنوين" ۽ "ديوان آشڪار" فارسي ۾ "آشڪار" تخلص ۽ ديوان خدائي ۾ "خدائي" تخلص آندو اٿس.

ولادت: حضرت سچل سائين، ميان صلاح الدين جو اڪيلو فرزند هو، جيڪو ميان صاحبڏني جو وڏو فرزند هو. سنہ 1152هہ (1739ع) ۾ سندس ولادت ٿي. هو اجا ڇهن سالن جو مس ٿيو، تہ سندس والد بزرگوار وفات ڪئي.

تعليم ۽ تربيت: جيئن تہ اجا ننڍڙو ئي هو، تہ سندس والد وفات ڪئي، انهيءَ ڪري سندس تعليم ۽ تربيت سندس ڏاڏي ميان صاحبڏني ۽ چاچي خواجہ عبدالحق جي زير نگراني ٿي، جيڪي اهل الله بہ هئا، تہ جيد عالم بہ.

اڳ ۾ اچي چڪو آهي، تہ حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جن حضرت ميان صاحبڏني جي ملاقات لاءِ ڪهي درازن ۾ ايندا هئا. هڪ ڀيري جڏهن روح رهاڻ لاءِ درازن ۾ آيا، تہ حضرت خواجہ صاحب کي چيائين، تہ پنهنجن صاحبزادن کي گهرايو، تہ انهن کي بہ ڏسون. جڏهن صاحبزادا آيا، ۽ حضرت سچل سائينءَ تي نظر پيس، تہ ان ڏانهن اشارو ڪري چيائين: "اسان جيڪا ديگ چاڙهي آهي، ان جو ڍڪ هيءُ ڇوڪر لاهيندو." مطلب هيءُ هو، تہ هيءُ عارف اسرار الاهي عيان ڪندو. ٿيو بہ ائين. سچل سائينءَ جو ڪلام ان لاءِ شاهد آهي.

حضرت سچل سائينءَ روحاني تعليم سان گڏ ننڍپڻ ۾ ئي ديني تعليم بہ باقاعده حاصل ڪئي هئي. ننڍي هوندي ئي، درازا درگاهہ جي فيض جي چشمي مان فيضياب ٿيل، حافظ عبدالله قريشي صديقيءَ وٽ ڪيس ديني تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ويهاريو ويو، جيڪو پڻ وڏو عالم ۽ عارف الله هو. ٿوري ئي وقت ۾ قرآن مجيد حفظ ڪيائين، ۽ فارسي ۽ عربي جي مڪمل تعليم حاصل ڪيائين. علوم عقلي ۽ نقلي جي تڪميل پنهنجي چاچي ميان عبدالحق وٽ ڪيائين.

بيعت: حضرت سچل سرمست کي روحاني فيض بہ پنهنجي چاچي ميان عبدالحق کان حاصل ٿيو ۽ ان جو ئي دست بيعت مريد هو. ان وٽان ئي معرفت جون منزلون طئي ڪيائين. پنهنجي مرشد سان بي انتها محبت ۽ عقيدت هيس، جنهن جو اظهار پنهنجي شعر ۾ مختلف جاين تي ڪيو اٿس. مرشد جي اولاد جي بہ وڏي عزت ڪندو هو.

شادي: حضرت خواجہ عبدالحق پنهنجي نياڻي، حضرت سچل سرمست جي نڪاح ۾ ڏني. بي بي صاحبہ بہ سال حيات هئي، پر اولاد ڪونہ ٿيو.

شرع جي پابندي: سچل سائين شروعاتي زندگيءَ ۾ شريعت جي پوري پوري پابندي ڪندو هو ۽ نماز باجماعت پڙهندو هو. پر پوءِ جڏهن مستيءَ واري ڪيفيت مٿس طاري ٿي تہ استغراق جي حالت ۾ رهڻ لڳو.

صورت ۽ سيرت: مرحوم قاضي علي اڪبر درازي پنهنجي ڪتاب "دولهہ درازي" ۾ سچل سائينءَ جو حليہ مبارڪ ۽ لباس هن طرح بيان ڪيو آهي:

"سچل سرمست سائينءَ جو چهرو نوراني، صاف ۽ سفيد رنگ جو هو. خط و خال دلڪش، چشم آهو مثل، ليڪن پُرڪيف ۽ گيسو (وار) دراز (ڊگها) هوندا هئا. جن کي هو مٿي جي وچ تي چوٽو ڪري، ٻڌي ڇڏيندو هو. ليڪن جلال ۽ مستيءَ جي حالت ۾ جڏهن هو شعر چوندو هو، تہ سندس اهي دراز گيسو اُيا ٿي ويندا هئا. ريش مبارڪ (سونهاري) سفيد ۽ ڀريل هوندي هين. قد درميانو ۽ هٿ ۽ پير ننڍا، نازڪ ۽ نرم هوندا هُين. هميشہ سفيد پيراهن (پهراڻ) پائيندو هو. اڇي ڪٽي يا چادر ڍڪيندو هو، ۽ سر تي سبز رنگ جو فقيراڻو ڪلاه پهريندو هو. مگر جڏهن سجاده نشين صاحب جي حڪم سان ڪيڏانهن ٻاهر ويندو هو، تہ انهيءَ تاج مٿان موڳي رنگ جي خلافت جي دستار پهري نڪرندو هو. پيرن ۾ جُتي پائيندو هو، ۽ هٿ ۾ عصا کڻندو هو."

محترم قاضي صاحب، خوراڪ ۽ رهڻيءَ جو ذڪر هن طرح آندو آهي:

"اوائل ۾ وهٽ تي چڙهندو هو، پر پوءِ ڪنهن بہ وهٽ تي نہ چڙهيو. سندس خوراڪ بلڪل سادي هوندي هئي. لسيءَ ۾ ڳاڙها مرچ وجهي، ماني پوري ڪائيندو هو. رات جو جوئر جي ماني ٻڪريءَ جي کير سان کائيندو هو. شروع ۾ گوشت جو شوروو واپرائيندو هو، پر پوءِ اهو بہ کائڻ ڇڏي ڏنائين. اڪثر روزي ۾ گذاريندو هو.

منجھند جو آرام وقت ڪاٺ جي صندل تي يا ڏرتيءَ تي آرام ڪندو ھو. مگر رات ساري الله جي تات ۾ گذاريندو ھو. هميشه فڪر ۽ استغراق ۾ ھوندو ھو. سندس اک سدائين آلي ھوندي ھئي، گويا سورن جو سمنڊ سندس سيني ۾ سمايل ھوندو ھو. "بي درد، نامرد" سندس مشھور مقولو آھي."

ان مان معلوم ٿيندو تہ سچل سرمست رحہ سائين هميشه ذڪر ۽ فڪر ۾ محو ھوندو ھو، ۽ سادگي، سنجيدگي، نھنائي، صبر، تحمل ۽ فياضي سندس خاص خصوصيتون ھيون. ايتريقدر رحمدل ھو جو نہ ڪڏھن شڪار ڪيائين، ۽ نہ عمر ڀر ڪنھن جانور کي ذبح ڪيائين. نشيدار شين کان بہ دور رھيو. جيتوڻيڪ دنيوي ڌنڌن سان دلچسپي ڪانہ ھيس، ان ھوندي بہ پنھنجي چاچي ميان عبدالحق توڙي ان جي فرزند سخي قبول محمد اول جي خلافت جو حق پورو ادا ڪيائين. بالڪن جي معرفت "درازي درگاھ" جو انتظام ھلائيندو ھو. مرشدن پاران شادي، غمي ۽ ٻين ڪمن ڪارين سان ھيڏانھن ھوڏانھن ويندو ھو. مير سھراب خان ۽ مير رستم خان سان سٺا تعلقات ھيس. ڪنھن سائل جي مدد لاءِ مرشد جي چوڻ تي مير صاحبن جي ڪچھريءَ ۾ بہ ويو ھو. راڻيپور، گنبٽ، کُھڙا، پير ڳوٺ ۽ ٻين درگاھن جي بزرگن سان محبت پريو ناتو ھيس. مرشدن جي ڪمن ڪارين سان سکر روھڙي، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي جو سفر بہ ڪيائين.

طالب: سچل سائين دست بيعت مريد ڪونہ ڪيو. جيڪو بہ وٽس ايندو ھو، تہ ان کي مرشدن ڏانھن موڪليندو ھو. مرشدن جو وري دستور اھو ھو، تہ روحانيت جي طالبن کي ذڪر ڏئي، تربيت لاءِ سچل سرمست رحہ ڏانھن اماڻيندا ھئا. اھڙن طالبن مان ھينين جا نالا قابل ذڪر آھن:

1. فقير نانڪ يوسف اڳڙن وارو 2. فقير محمد صالح قادري لاڙڪاڻي وارو 3. فقير محمد صلاح دونھين وارو 4. فقير گھرام جتوئي 5. فقير شير خان پنيرو 6. جانو فقير شڪارپوري 7. سيد خير شاھ 8. سيد پير شاھ 9. حاجي عثمان چاڪي لاڙڪاڻو 10. سيد حسن شاھ 11. فقير محمد صديق 12. فقير شير علي 13. حيدر شاھ.

وفات: سنڌ جي ھن سرمست شاعر، سنڌ جي سرزمين جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ توحيد جو پيغام پھچائي، روحانيت جي سڳنڌ ۽ سرھاڻ سان سرھو ڪري،

ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کي معرفت جي رنگ ۾ ريٽو ڪري، تاريخ 14 رمضان سنہ 1242ھ (1827ع) تي وصال ڪيو. انهيءَ تاريخ تي هر سال سندس درگاهہ تي ميلو لڳندو آهي ۽ ڪيترائي پيار جا پانڌيئڙا ڪٿان ڪٿان کهي اچي، سڪ جو سلام پرينداآهن. سنڌ جي باڪمال صوفي شاعر حضرت قادر بخش بيدل سندس وفات جون تاريخون سنڌي ۽ فارسي شعر ۾ چيون آهن. اُهي هت ڏجن ٿيون:

ڪافي

عشق جو يارو درازن ۾ عجب اسرار هو،
مست سالڪ شهہ سچو عاشق اتي اظهار هو.

1. برهہ جي برسات جو تنهن وير تي وسڪار هو،
ظاهر ۽ باطن تنهين وٽ درد جو ڏڌڪار هو.

2. وجد وحدت جو سدا خاصو تنهين خمار هو،
مرد سو منصور وانگر عشق جو اوتار هو.

3. منجهہ سخن ان جي الوهيت سندو آثار هو،
جنگ جذبي جوش مستي ۾ مثل عطار هو.

4. پانهنجي زائي پرين نئوي ورهہ نروار هو،
پوءِ وصل جي موج ماڻي، ذوق ڪان ذخار هو.

5. سن ٻارنهن سؤ ٻائيتاليهہ ۾ تيار هو،
چوڏهين رمضان جي هادي اهو هسوار هو.

6. قربدارن جي ڪٽڪ ۾ مرد منصبدار هو،
در تنهين داتا جي "بيدل" پرت جو پينار هو.

قطعہ تاريخ فارسي

چون سالک سچو زين طلسم مجاز
سوي آشيان رفت چون شاهباز
زهي صاحب وجد منصور وقت
کہ بي مثل بوده بہ سوز و گداز
بہ هنگام سر جوشي حالتش

نگـاهش همـي بـود طـالب نـواز
بـہ نيـم التفـاتي كـز و يـا فتنـد
بـہ يک لحظہ طـَـي گشتـہ راه دراز
زِ هر دوجهان دست شـُـست آن كسـي
كـہ شـد محـرم راز آن عشـق بـاز
چـون شد جـان او عـازم وصـل اصـل
شـنيد ارجعـي بـاهزار عـز و نـاز
دلم جـُـست سـال و صـالش ز جـان
بگفتـا كـہ دريـائي ز خـار راز

1242ھ

ترجمو: اي "سچو!؟" جڏهن سالڪ، هن ظاهري ڪرشمہ ساز دنيا مان شهباز جي مثل، پنهنجي آشيانہ ڏانهن ويو تہ، اهو عشق و محبت جي وقت جو منصور، صاحب آفرين، سوز ۽ گداز ۾ بي مثل هو.

مستيءَ جي وقت، سندس نگاهہ جي حالت بہ محبت جي طلب رکندڙن لاءِ مشفقانہ هئي. ٿوري توجہ ڏيندڙ بہ هڪ لحظي ۾، سلوڪ جي وڏي راهہ پارڪري، وڃي پهتا.

انهيءَ جي نگاهہ سبب، جنهن بہ ٻنهي جهانن ڪان پاڻ آجو ڪيو، سو انهيءَ عاشق جو رازدان بنيو.

جڏهن، سندس جان، اصل سان واصل ٿيڻ جو عزم ڪيو تہ، هزار عزت و احترام ۽ لطف سان (غيبي آواز) ٻڌائين تہ: "بيشڪ موٽي اچ".

منهنجي دل، سندس وفات جي سال جي ڳولا جانِ سان ڪئي، چيائين تہ: "دريای زَخَار راز".

1242ھ

يعني: "مو جون هڻندڙ، سمنڊ جو راز".

در بيعنـائي ازل تـر كيـد شـد مخـروج عشـق
كـف ز دريـاي محبـت كـرد بيـرون مـوج عشـق
از خـدا بـودي صديـق و پيـش احمـد شـد سـچو

از علـي صـادق يقيـن و پيشـوا مخـروج عشـق
سـال او را منشـيءُ بـر لـوح تقديـر ايـن نوشـت
بـود مـه بـرج هـديٰ و آفتـاب اوج عشـق

1242هه

ترجمو: ازل جي وعدي (عهد و پيمان) ڪري، عشق جي راهه نمودار ٿي، محبت جي سمنڊ جي گجي، عشق جي وِير سان ٻاهر نڪتي.

خداوند تعاليٰ جي لطف ۽ مهر سان، "سچو" حضورﷺ جن جي حضور ۾ ۽ حضرت علي عليہ السلام جيڪو بيشڪ صادق ۽ عشق جي ظهور جو پيشوا آهي، حاضر ٿيس. تقدير جي ڦرهيءَ تي لکندڙ، هن جو هيءُ لکيو: "بود مه برج هديٰ و آفتاب اوج عشق"

1242هه

يعني: "هدايت جي برج جو چنڊ ۽ عشق جو بلند ترين سج هو."

تاريخي پس منظر: سچل سائين ارڙهين صدي، ۽ اڻويهين صديءَ جي پهرين چئن ڏهاڪن ۾ زندگي گذاري. انهيءَ زماني ۾ سنڌ وڏا لاها چاڙها ڏٺا، جن سنڌ جي سياسي، سماجي، اقتصادي ۽ علمي حالتن کي تمام گهڻو متاثر ڪيو.

جنهن سال 1739ع ۾ حضرت سچل سائينءَ جي ولادت ٿي، ان سال نادر شاهه سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ۽ وڏي تباهي مچائي. نه فقط تمام گهڻو مالي ۽ جاني نقصان ٿيو، پر وڏي علمي ذخيري تان به سنڌين کي هٿ ڌوئڻا پيا. هن جي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جي ڪري "گهوڙا ڙي گهوڙا" ۽ "نادر ٿو اچي" جهڙيون چوڻيون رواج ۾ آيون. سچل سائين 15 سالن جو هو، ته احمد شاهه ابداليءَ سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ۽ مغل پرڳڻو پنهنجي قبضي ۾ رکيو. ان پرڳڻي جون حدون اتر ۾ بلوچستان جي شهر روجهاڻ کان مدئجيءَ تائين هيون. اهڙيءَ طرح ان ۾ موجوده شڪارپور، شڪارپور ضلعي جو حصو ۽ بلوچستان جو ڪجهه حصو اچي ٿي ويا.

سنه 1762ع ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙو سنڌ جي گاديءَ تي ويٺو، جنهن کي احمد شاهه ابداليءَ "شاهه وردي خان" جو خطاب ڏنو. سنه 1763ع ۾ هن ڪڇ فتح ڪيو. ان کان پوءِ هن حيدرآباد جو شهر ٻڌرائي، ان کي سنڌ جي گادي بڻايو. احمد شاهه ابداليءَ، ديره جات جو سمورو علائقو ميان غلام شاهه

جي قبضي ۾ ڏنو. هيءَ علائقو ٽن سون ميلن تي پکڙيل آهي، ۽ هينئر پنجاب ۾ آهي. سنہ 1768ع ۾ هن علائقي جي "ناهرا" قوم بغاوت ڪئي، جنهن کي مير بهرام خان، ميان جي طرفان شڪست ڏني.

ميان غلام شاهہ يوروپي واپارين مان فقط انگريزن کي سنڌ ۾ واپار ڪرڻ جي اجازت ڏني. هو سنڌ مان ڪپڙو، قلمي شورو ۽ نير خريد ڪري ڏيساور ڏانهن موڪليندا هئا. سنہ 1772ع ۾ ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي وفات ڪئي. سندس ڏينهن ۾ سنڌ اندر گهڻي قدر امن امان رهيو، ۽ سنڌ حڪومت جون حدون ديره جات، ڪڇ ۽ بلوچستان جي ڪجهہ حصي تائين پکڙيل هيون. هنر ۽ واپار جي ترقي ٿي، ۽ سنڌ جو مال ڏورانهن ڏيهن تائين پهتو. آبپاشيءَ جا طريقا سڌريا ۽ زرعي پيداوار وڌي. مطلب تہ سنڌ جا ماڻهو سکيا ۽ آسودا رهيا، ۽ صلح سانت سان زندگي گذاريائون. اهوئي سبب آهي، جو ان زماني کي ڪلهوڙن جي اوج جو زمانو چيو وڃي ٿو.

ان کان پوءِ سندس پٽ ميان محمد سرفراز (ڪلهوڙو) تخت نشين ٿيو. ان وقت حضرت سچل سرمست رحہ جي عمر 32 سال هئي. ميان سرفراز سنڌ جو ڪامياب حڪمران ثابت نہ ٿيو.

ان زماني ۾ فوجي واڳون ٽالپرن جي هٿ ۾ هيون. هن ٽالپرن سان اڇائي ڪئي (اُنهن کي تنگ ڪيو ۽ ستايو). مير بهرام خان کي دربار ۾ مارايائين، ۽ ان جو پٽ مير صوبدار خان وري ميان محمد سرفراز جي ماڻهن سان وڙهندي مارجي ويو. هيءَ واقعو سنہ 1774ع ۾ ٿيو. انهيءَ ڪري ٽالپرن سندس خلاف بغاوت ڪئي، ۽ سنہ 1775ع ۾ کيس تخت تان لاهي حيدرآباد جي قلعي ۾ قيد ڪيائون.

ان کان پوءِ ميان غلام نبي، ميان صادق علي ۽ ميان عبدالنبي کي هڪ ٻئي پٺيان تخت تي ويهاريائون. ميان عبدالنبي هڪ ظالم حڪمران ثابت ٿيو. هنن ميان محمد سرفراز کي مارائي ڇڏيو، ۽ ٽالپرن جي بہ پويان پيو. آخر سنہ 1783ع ۾ مير فتح علي خان کيس شڪست ڏني، سنڌ ۾ ٽالپرن جي حڪومت قائم ڪئي.

ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ زرعي پيداوار وڌي، ڇاڪاڻ تہ هنن کي زراعت سان تمام گهڻي دلچسپي هئي. هنن زرعي پيداوار کي وڌائڻ ۽ سڌارڻ لاءِ وڏيون ڪوششون ورتيون. انهيءَ مقصد لاءِ ڪيترائي واهہ کوٽايائون. مسٽر

ڊيل هوسٽ، ڪلهوڙن جي ڪوٽايل واهن جا نالا ڏنا آهن، جيڪي هن طرح آهن:

"پراڻ، نارو، اڙل، ڦليلي، گوني، پڇارو، گانگرو، لڪي، سيتا، بگهاڙ، داديجي، گهاڙ، امرڪس ۽ نور واهه."

آبپاشيءَ جي طريقن ڪي سڌارڻ سان گڏ نوان شهر بہ آباد ڪيائون، جهڙوڪ: حيدرآباد، مراد آباد، الله آباد ۽ خدا آباد (نزديڪ هالا). ميان غلام شاهہ "شاهہ بندر" نالي بندر تعمير ڪرايو ۽ "پراڻ" ڪي موريءَ جو بند ٻڌرايو، انهيءَ ڪري ٽر جي آبادي ۾ واڌارو آيو.

سنہ 1775ع کان سنہ 1783ع تائين ڪلهوڙن ۽ ميرن جي ڇڪتاڻ ۽ لڙاين جي ڪري سنڌ کي وڏو نقصان پهتو. سنہ 1780ع ۾ وڏو ڦورو مدد خان پناڻ سنڌ تي ڪاهي آيو. ۽ اتر کان هيٺ بدين تائين ڪيترائي ڳوٺ ۽ شهر ناس ڪري ڇڏيائين. جوڻ ۽ فتح باغ جهڙا وسندڙ شهر ويران ٿي ويا، ۽ ڪيترائي سرسبز باغ ۽ آباديون ناس ٿي ويون. انهن حالتن ڪري واپار بند ٿي ويو، صنعت ۽ حرفت کي ڌڪ لڳو، پيداوار ۾ ڪمي اچي ويئي، ۽ ملڪ ڏکر ۾ تباهہ ٿي ويو.

ٽالپرن، سنڌ تي پنهنجي حڪومت قائم ڪرڻ کان پوءِ حالتن کي بهتر بنائڻ لاءِ وڏي ڪوشش ورتي. ميان نور محمد خان جي آخري ڏينهن ۾ قلات جي بيگلر بيگي ڪراچيءَ جي مياڻيءَ تي قبضو ڪيو هو. ٽالپرن ڪراچيءَ تي ٻيهر قبضو ڪيو. ان کان سواءِ شڪارپور وارو علائقو، جيڪو افغانن جي قبضي ۾ هو، پنهنجي قبضي هيٺ آنڊائون. عمر ڪوٽ واري علائقي تي بہ جوڌپور جو راجا قبضو ڪري ويو، اهو علائقو بہ فتح ڪري، سنڌ جي حيثيت بحال ڪيائون. نہ فقط ايترو، پر بهاولپور جي حاڪم کان سبزل ڪوٽ وارو علائقو هٿ ڪري، سنڌ جي حدن ۾ شامل ڪيائون. هوڏانهن مزارچہ علائقو بروهين کان کسي، سنڌ سان ملايائون. انهيءَ ڪري راڄنپور تائين ٽالپر حڪومت قائم ٿي وئي. مزارين ۽ بليدن جو تعاون حاصل ڪري ٽالپرن پنهنجي حڪومت ديره جات تائين مضبوط ڪئي، انهيءَ ڪري سنڌ جون حدون اتر ۾ راڄنپور کان ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ، ۽ اوڀر ۾ راجپوتانا کان ڪيرٿر تائين قائم ٿي ويون.

سنڌ جو پهريون ٽالپر حڪمران مير فتح علي خان هو. ملڪ جي فلاح ۽ بهبود لاءِ هن پنهنجي ٽن ڀائرن: مير غلام علي خان، مير ڪرم علي خان ۽

مير مراد علي خان کي پاڻ سان حڪومت ۾ شامل ڪري چوياري قائم ڪئي.
سنڌ کي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو: (1) پهريون حصو حيدرآباد وارو، جنهن جون حدون ڪراچيءَ کان سيوهڻ ۽ ٽنڊوالهيار کان ڪيرتر تائين هيون. تر بہ هن حصي ۾ هو. مير فتح علي خان پنهنجي چوياري سان هن حصي جو حڪمران بنيو. هيءَ "شهداداڻي" سرڪار سڏي وئي. (2) ٻيو حصو شاهہ بندر کان چوڙ تائين هو. ان جو پهريون تخت گاهہ ونگي ۾ "ڪيٽي" هو. هيءُ علائقو مير ٺاري خان کي ڏنو ويو. سنہ 1806ع ۾ مير ٺاري خان ميرپورخاص شهر تعمير ڪرائي ان کي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بنايو. هيءَ "ماٽڪاڻي" سرڪار سڏي وئي. (3) ٽيون حصو اتر ۾ هو، جنهن جون حدون تر ۽ موري کان اوٻاوڙي، روجهاڻ ۽ سيوهڻ تائين هيون. هي علائقو مير سهراب خان جي حوالي ڪيو ويو. ان جو تخت گاهہ "خيرپور" کي بنايو ويو. هيءَ "سهراباڻي" سرڪار سڏبي هئي.

اسان جي شاعر يعني حضرت سچل سرمستؒ جو ڳوٺ خيرپور واري حصي ۾ هو، ۽ خيرپور جا حڪمران مير سندس معتقد هئا. سنڌ جي وڏي حصي تي جيتوڻيڪ حيدرآبادي حاڪمن جو قبضو هو، ان هوندي بہ اتر سنڌ جو سمورو علائقو مير سهراب خان جي قبضي ۾ هو. هو سخي، رحمدل ۽ ڪيترين ئي خوبين جو مالڪ هو. سندس ڏينهن ۾ ملڪ ۾ امن امان رهيو، ۽ هر طرح خوشحال ۽ آباد هو. هو حضرت سچل سرمستؒ جو همعصر ۽ معتقد هو. هن سنہ 1830ع ۾ وفات ڪئي. ان کان پوءِ سندس پٽ مير رستم خان تخت نشين ٿيو.

جيتوڻيڪ ميرن ملڪ جي سرحدن جي حفاظت ۽ امن امان قائم رکڻ لاءِ وسان ڪين ٿي گهٽايو، ان هوندي بہ چوڌاري وڏي گڙ ٻڙ هئي. فرنگي شرارتون هندستان کي پنهنجو شڪار بنائي چڪيون هيون، ۽ هينئر سنڌ ۾ پنهنجو چار پکيڙي رهيون هيون. هوڏانهن پنجاب جو حاڪم رنجيت سنگهہ سنڌ تي حملي ڪرڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو. هو شاهہ شجاع ۽ انگريزن جي اتحاد ٽلاٽہ ۾ شامل هو.

راجپوتن ۽ دائودپوٽن بہ ڪٺونس ڪرڻ شروع ڪئي، پر ميرن دليري، بهادري ۽ جرئت سان سيني سان منهن ڏنو.

علمي ۽ ادبي ماحول

حضرت سچل سرمستؒ جي زماني ۾، سنڌ ۾ ڪيترائي عالم، فاضل ۽ شاعر موجود هئا. سندس وڏن معاصرن، بزرگن ۽ عالمن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي(وفات: 1760ع)، مخدوم محمد معين ٺٽوي، حاجي شاهه فقير الله علوي، مير علي شبر قانع ٺٽوي. مخدوم محمد جعفر بوبڪائي، مخدوم عبدالرحمان کهڙن وارو وغيره. سندس ڪيترن ئي وڏن معاصرن ۾ فارسيءَ جي شاعرن جا نالابہ ملن ٿا، جهڙوڪ: محمد پناهه رجا، غلام علي مداح، شيوڪ رام عُطارد ۽ مير جان الله شاهه رضوي وغيره.

سچل سائينءَ جي وڏن معاصرن ۾ ڪيترن سنڌي شاعرن جا نالا بہ ملن ٿا، جن الف اشباع جي نظم ۾ ڪتاب بہ لکيا تہ وائي، ڪافي ۽ بيت جي صنفن ۾ بہ پنهنجا جذبات ۽ احساسات بيان ڪيا. انهن شاعرن مان شاهه عبداللطيف ڀٽائي، ميان صاحبڏنو فاروقي، سلطان الاولياءُ خواجہ محمد زمانؒ لنواري وارو، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي ۽ روحل فقير جا نالا قابل ذڪر آهن.

انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن ۾ تعليمي درسگاهه موجود هئا. خاص طرح سان ڇهه وڏا علمي مرڪز هئا، جهڙوڪ: سيوهڻ، ٺٽو (ٺلتيءَ جي پرسان)، کهڙا، مٽياري، مهڙ (ولهار، عمرڪوٽ جي پرسان) ۽ چوٽياريون. اتي جي مدرسن کي سنڌ جا ٽالپر حڪمران وڏي مالي مدد ڪندا هئا. ان کان سواءِ مالدار ماڻهو بہ پنهنجو مال ۽ ملڪيتون مدرسن جي حوالي ڪري ڇڏيندا هئا. پڙهائيندڙ عالمن کي چڱي پگهار ملندي هئي ۽ معاشري ۾ انهن جو وڏو مان هوندو هو. ان زماني جي عالمن، فاضلن ۽ بزرگن مان، هنن بزرگن جا نالا قابل ذڪر آهن:

مخدوم محمد عارف سيوستاني (وفات: 1809ع)، مخدوم عبدالواحد سيوستاني (وفات: 1809ع)، شيخ محمد عابد انصاري(وفات: 1841ع)، مخدوم محمد ابراهيم ٺٽوي (وفات: 1810ع)، پير محمد راشد روضي ڌڻي (وفات: 1818ع)، پير صبغت الله شاهه (وفات: 1831ع)، مولانا عبدالحڪيم ڪندوي (وفات: 1838ع)، مخدوم محمد حسن سيوهاڻي (وفات: 1805ع)، خواجہ گل محمد لنواري وارو (وفات: 1803ع)، خواجہ محمد زمان دوم لنواري وارو (وفات: 1831ع)، خليفو محمود ڪڙئي وارو (وفات: 1852ع)،

قاضي احمد علي سنڌي (وفات: 1815ع)، مولانا عبدالرحمان سنڌي لکنوي (وفات: 1829ع)، قاضي محمد عاقل سنڌي (وفات: 1815ع)، مولانا محمد علي سنڌي (وفات: 1837ع)، مفتي محمد بيرائي، نزديڪ قنبر ضلعو لاڙڪاڻو (وفات: 1856ع)، مولانا محمد ڪامل ڪٺباري (وفات: 1824ع)، مولانا محمد حيات ڪٺباري (وفات: 1839ع)، مخدوم محمد عاقل کهڙن وارو (وفات: 1816)، مخدوم ضياءَ الدين کهڙن وارو، سيد عبدالخالق جيلاني گهوٽڪي (وفات: 1790ع)، سيد محمد عابد ثاني جيلاني گهوٽڪي (وفات: 1799ع)، سيد فيض الله شاهه جيلاني گهوٽڪي (وفات: 1831ع)، مُلا صاحبڏنو شڪارپوري (وفات: 1834ع)، ملا اويس شڪارپوري، محمد عارف صنعت شڪارپوري (وفات: 1850ع)، مير فخر الدين علوي شڪارپورري (وفات: 1854ع)، مخدوم عبدالله نٿوي (وفات: 1810ع)، قاضي احمد دمائي (وفات: 1817ع)، قاضي محمد حسين ثاني نٿوي (وفات: 1834ع)، مخدوم محمد اسماعيل وسين وارو (وفات: 1834ع) ڪان اڳ)، قاضي محمد شڪارپوري، مخدوم محمد عارف سنائي (وفات: 1807ع ڪان پوءِ)، مخدوم عبدالڪريم نٿوي (وفات: 1855ع)، صوفي سيد عبدالوهاب جيلاني (وفات: 1800ع ڪان پوءِ)، مولانا محمد عيسيٰ چوهڙپوري، ضلعو لاڙڪاڻو، مخدوم عثمان متعلوي (وفات: 1804ع)، خواجه نظام الدين مجددي شڪارپوري (وفات: 1856ع) ۽ پير سيد محمد ياسين جهنڊي وارو (وفات: 1858ع).

سچل سائينءَ جي زماني ۾ سنڌ ۾ ڪيترائي فارسي شاعر به موجود هئا، جهڙوڪ: سيد ثابت علي شاهه (وفات: 1810ع)، سيد عظيم الدين عظيم نٿوي (وفات: 1823ع)، مير غلام علي مائل (وفات: 1835ع)، مير ڪرم علي خان "ڪرم" (وفات: 1828ع)، منشي صاحبراءِ "آزاد"، نواب ولي محمد خان لغاري (وفات: 1832ع)، آخوند محمد قاسم، دلپتراءِ دلپت (ديهانت: 1841ع ذاري)، ملا صاحبڏنو (وفات: 1834ع)، اميد علي "سها"، محمد عارف "صنعت"، آخوند محمد بچل انور، مخدوم محمد صالح وزير آبادي وغيره.

سچل سائينءَ جي همعصرن ۾ سنڌي شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جن شعر جي هر صنف ۾ طبع آزمائي ڪئي. انهن شاعرن مان سيد ثابت علي شاهه، پير محمد راشد روضي ڌڻي، ملا صاحبڏنو، دلپت، سامي،

صديق فقير سومرو، دريا خان، فتح فقير، خليفو نبي بخش ۽ پير محمد اشرف جا نالا قابل ذڪر آهن.

هن زماني ۾ آخوند عزيز الله (وفات: 1824ع)، سنڌي زبان ۾ قرآن مجيد جو تحت اللفظ ترجمو ڪيو. سنڌي زبان ۽ ادب جي اها خوشبختي آهي، جو ان جي نثر جي شروعات قرآن مجيد جي ترجمي سان ٿي.

ادبي جائزو: هن دؤر ۾ سنڌي زبان ۽ ادب وڏي ترقي ڪئي. هن دؤر جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

1. هن دور ۾ ڪافيءَ ۾ وڏي پختگي آئي ۽ منجهس دلڪشي ۽ رنگيني آئي. گهاڙيٽن جا ڪيترائي نمونا مروج ٿيا ۽ فن توڙي فڪر ۾ وڏي وسعت آئي. ڪافيءَ کي عروج تي پهچائڻ وارو حضرت سچل سرمست رحه آهي، پر ٻين ڪيترن شاعرن ڪافيون چيون، جهڙوڪ: دلپت، مير رستم خان، مير عالي خان، مير مبارڪ خان، فتح فقير، مراد فقير، صديق فقير سومرو وغيره.

2. هن دؤر جي شاعرن جي شعر ۾ فارسي ۽ عربي لفظ ڪجهه قدر گهڻا ملن ٿا. سيد ثابت علي شاهه جي مرثين ۾ فارسي ترڪيبن جا سهڻا مثال ملن ٿا.

3. هن دؤر ۾ غزل ڪجهه اڳتي وڌيو. ڪيترن شاعرن جي غزل جا نمونا ملن ٿا. انهن مان حضرت سچل سرمست رحه، سيد ثابت علي شاهه، خليفي ڪرم الله، مير نصير خان ۽ مير حسين علي خان جا نالا قابل ذڪر آهن.

4. علم عروض جي ٻين صنفن جهڙوڪ: مرثيه، سلام، مسدس، مخمس، مثنوي ۽ رباعي جو رواج پيو.

5. هن دور ۾ منظوم قصه گوئيءَ جو رواج پيو. ان سلسلي ۾ حفيظ تيوٽي جو ”مومل راڻو“ ۽ خليفي عبدالله جو ”ليليٰ مجنون“ شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا.

6. الف اشباع جي نظم ۾ ٻه ڪجهه ڪتاب لکيا ويا. ان قسم جو شعر سيد خير شاهه، پير محمد اشرف ۽ مولوي ولي محمد وغيره چيو.

7. مولود جي صنف، هن دور ۾ وڏي ترقي ڪئي. ڪيترن ئي شاعرن مولود چيا، جن مان ملا صاحبڏني، فتح فقير، خليفي ڪرم الله ۽ پير محمد اشرف جا نالا قابل ذڪر آهن.

8. مداح ۽ مناجات ٻه وڏي ترقي ڪئي. اهڙي نموني جو شعر ملا صاحبڏني، صدر الدين چارڻ، حمل خان لغاري، فتح فقير، آخوند محمد ٻچل انور ۽ حسين فقير ديدڙ (قنبر وارو) چيو.

9. هَجو گوئيءَ جو رواج بہ هن دور ۾ پيو. سيد خير شاهہ ۽ سيد ثابت علي شاهہ هڪٻئي جي هجو لکي.

10. رزميہ شاعريءَ جا بہ سنا نمونا ملن ٿا. هن قسم جا مثال خليفي نبي بخش لغاري جي سر ڪيڏاري، حضرت سچل سرمست رحہ ۽ سيد ثابت علي شاهہ جي مرثين ۽ سيد حيدر شاهہ جي جنگنامن ۾ ملن ٿا.

11. خليفو نبي بخش پهريون شاعر آهي، جنهن سُر ڪيڏاري کي قومي شاعريءَ جي اظهار جو ذريعو بنايو. سندس شعر ۾ قومي جوش ۽ جذبو آهي ۽ سنڌ جي سورهين جي ساراهہ آهي.

12. ٿيهہ اکري جو رواج اڳ ۾ بہ هو، پر هن دور ۾ هن صنف جا بلند پايہ شاعر ٿيا، جهڙوڪ: ملا صاحبڏنو، خليفو نبي بخش، حمل خان لغاري، آخوند محمد بچل انور ۽ حسين فقير ديدڙ.

13. حضرت سچل سرمست جي شاعريءَ ۾ ڪيترين نيون صنفون بہ ملن ٿيون، جن ۾ پهريون ڀيرو سچل سائين پنهنجا خيال ظاهر ڪيا. انهن صنفن جا نالا آهن: جهولڻو، جهولڻو ڪافي، گهڙولي، ڏوهيڙا، ڪلام، مسلسل بيت ۽ مسلسل دوها وغيره. انهن جو فني تعارف هن ڪتاب ۾ ڏنو ويو آهي.

14. هن دؤر ۾ هندو شاعرن جو شعر بہ ملي ٿو. سامي جي سلوڪن سان گڏ دلپت ۽ سندس گرو آسرداس "آسو" جو شعر بہ مليو آهي.

15. هن دؤر ۾ پهريون ڀيرو نثر جو نمونو ملي ٿو. اهو پهريون نثر آهي، آخوند عزيز الله جو قرآن مجيد جو تحت اللفظ ترجمو.

فقراهي درگاهون

انهن ڏينهن ۾ سچيءَ سنڌ خصوصاً "درازن" جي پسگردائيءَ ۾ فقراهي خانقاهون هيون، جتي معرفت جي مَـي جي ونڊ ورڇ ٿي رهي هئي ۽ روحاني فيض جي پالوٽ ٿي رهي هئي. انهن، پسگردائيءَ وارين درگاهن جو مختصر تفصيل هن ريت آهي:

1. **گنبت ۽ راٽيپور:** هتي ابراهيم شاهہ ۽ صالح شاهہ قادري جون درگاهون هيون.

2. **کهڙا:** هتي محمد ذاڪر ۽ رازق ڏنو فقير وڪر وهائي رهيا هئا، جيڪي اصل ۾ درازن جا طالب هئا.

3. **هڱور جا:** هتي سيد محمد عطا ولد سڪيل شاهه دونهي دکايو ويٺو هو.
4. **دونهين:** هتي سيد ابراهيم شاهه سلوڪ جي سڱنڊ پڪيڙي رهيو هو.
5. **ڪنبڙي:** هتي روحل فقير جا فرزند: شاهو فقير، غلام علي فقير، خدا بخش فقير ۽ دريا خان فقير طالبن جي تربيت ڪري رهيا هئا.
6. **روهڙي:** سيد جان الله شاهه رضوي ثاني برهه جي بازار لڳايو ويٺو هو.
7. **پير ڳوٺ:** هتي پير محمد راشد روضي ڌڻي طالبن کي حق جي راهه ڏسي رهيو هو.

انهن سڀني درگاهن سان درازن جي درگاهه جو سهڻو سلوڪ هو.

ٻيا فاروقي شاعر

درازي درويشن ۾ قديم زماني کان ڪيترائي عالم، فاضل ۽ شاعر ٿي گذريا آهن، جن جو ڪلهوڙن توڙي ٽالپرن جي دؤر ۾ وڏو مان ۽ مرتبو هو. هن خاندان جي فارسي شاعرن مان پهريائين "ذوقي" ۽ "حقيري" جا نالا ملن ٿا. انهن جي شعر جو نمونو مليو آهي، پر وڌيڪ احوال ڪونه ٿو ملي. حضرت سچل سرمست به کين "ديوان آشڪار" ۾ ياد ڪيو آهي:

"بسي شاعر نهان شد آشڪارا، ڪجا ذوقي ڪجا رفته حقيري"

انهن کان سواءِ ٻين شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جهڙوڪ: آخوند عبدالقوي تخلص "طالع" يا "قوي طالع"، خواجه محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو، ميان عبدالحق، سخي قبول محمد اول، محمد حيات "حاتم"، گل محمد، عبدالهادي، محمد صالح، باغ علي، محمد نشان، خوش محمد، آخوند خان محمد ۽ نور علي، ميان صاحبڏني جي هڪ ڪافي نموني طور هت ڏجي ٿي:

ووڙيان چو وٺڪار، جيڏيون آهي جيءَ ۾.

1. صحيح سڄاتم سرتيون، دل ۾ آ دلدار.
2. ڪاڪيون آهي قلوب ۾، ڪيچ ڌڻي ڪوهيار.
3. ناحق وندر چو وڃان، پاڪر ۾ پوتار.
4. ونحن اَقرب اوڏڙو، لڌم لون يار.
5. ساهئون اوڏو سپرين، ڪوهه پڇان ٻيو پار.
6. صاحبڏني سمجهيو، تن اندر تڪرار.

درازي درگاھ جي طالبن مان بہ ڪيترائي شاعر ٿي گذريا آھن، جن پنهنجي شعر جي ذريعي صوفيانہ خيالن جو اظهار ڪيو. انهن مان محمد چنيھ اُچڻ، فقير نانڪ يوسف، غلام حيدر شر، فقير محمد ·الح، گهرام فقير، سيد خير شاھ، فقير عبدالرحمان پناڻ، ايسر فقير، آغا غلام نبي صوفي، سردار بهادر محمد بخش ڪوجهي ۽ قاضي علي اڪبر درازيءَ جا نالا قابل ذڪر آھن.

سچل سرمست جون تصنيفون

فارسي تصنيفون: فارسي شعر ۾ سندس هيٺيون تصنيفون مليون آهن:

ديوان آشڪار: هيءُ ديوان پهريون ڀيرو مير علي مراد خان ٽالپر والي رياست خيرپور، نولڪشور پريس مان ڇپائي شايع ڪيو. ان ڪان پوءِ آغا غلام نبي صوفي مرحوم، ولبداس گاجرا جي مالي مدد سان ڇپائي شايع ڪيو. ٽيون ڀيرو لالا مڪند لعل صاحب ڇپايو.

ديوان خدائي: هن ديوان ۾ "خدائي" تخلص آندو ويو آهي. هن جا فقط نَوَ غزل ملي سگهيا آهن، جيڪي محترم قاضي علي اڪبر صاحب مثنوي "راز نامہ" سان گڏ شايع ڪيا آهن.

مثنويون: حضرت سچل سائينءَ تصوف جي تعليم ڏيڻ لاءِ فارسي ۾ ڪيترين ئي مثنويون لکيون آهن، جن ۾ وحدت الوجود جو فڪر دليلن ۽ مثالن سان سمجهايو ويو آهي. اهي مثنويون محترم قاضي علي اڪبر درازي سنڌيءَ ۽ اردو ترجمن سان ڇپائي شايع ڪيون آهن. ڊاڪٽر عطا محمد حامي مرحوم انهن جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو آهي. انهن مثنوين جا نالا هي آهن:

رهبر نامہ، وحدت نامہ، تار نامہ، عشق نامہ، درد نامہ، گداز نامہ، راز نامہ ۽ وصلت نامہ.

نڪتہ تصوف: هي فارسي نثر ۾ هڪ تحرير آهي، جنهن ۾ طالب کي سلوڪ جي راهہ جي تلقين ڪيل آهي. محترم قاضي صاحب اها تحرير هڪ قلمي ڪتاب تان نقل ڪري، پنهنجي اردو ڪتاب "سچل سرمست - شاعر هفت زبان" ۾ ڏني آهي.

فارسي شاعريءَ جو جائزو: حضرت سچل سرمست فارسي زبان جو پُرگو ۽ بلند پايہ شاعر آهي. سندس فارسي شعر جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو، تہ هن ڪُليات عطار، ديوان شمس تبريز، مثنوي مولانا روم، ديوان احمد جام زندهہ پيل ۽ آثار جامي جو گهرو مطالعو ڪيو هو. عطار لاءِ عقيدت جو اظهار هن طرح ڪري ٿو:

اي صبـــا بامـــا حقيقـــت شـــهر نيشـــاپور كـــن
ميكنـم قربـان بـران خـاک زميـن ايـن جـان و تـن

خـــواه از عطـــار گـــان محـــب در پيـــر مغـــان اســـت
از ولـــي الله دعـــا اي "آشـــــکارا" خويشــــتن[1]

ترجمو: اي صبح جي ٿڌڙي هير! اسان کي نيشاپور شهر جي حقيقت ٻڌاءِ، آئون، انهيءَ سرزمين جي پاڪ مٽيءَ تي پنهنجو جسم ۽ جان قربان ڪريان ٿو. اي "آشڪار"! پنهنجي لاءِ، انهيءَ ولي الله، خواجہ عطار کان دعا طلب ڪر، جيڪو پيار ۽ محبت وارو ۽ پيرِ مُغان بہ آهي.

حضرت خواجہ احمد جام زنده پيل جو ذڪر هن طرح آندو اٿس:

مــن شــدم عاشــق بنــام آشــفتگان،
ره، رفيق خواجہ احمد جام ماسـت.[2]

ترجمو: آئون تہ عاشقن جي نالي تي بہ عاشق آهيان ۽ انهيءَ نسبت جي ڪري، اسان جو دوست ۽ (سلوڪ جي) راهہ جو رفيق خواجہ احمد جام آهي.

سندس فارسي شعر ۾ هر هنڌ "همہ اوست" جو نظريو ڪارفرما آهي. ڪيترين ئي جاين تي مستي، بيخودي ۽ استغراق واري حالت ۾ "اناالحق" جو نعرو هنيو اٿس. سندس رڳ رڳ مان اهائي تنوار ٿي آئي:

الفار ني في الله و الباقي بهي - من نيستم والله بالله من نيستم

شفيع احمد علوي مرحوم، سچل سائينءَ جي "ديوان آشڪار" بابت صحيح لکيو آهي تہ:

"ديوان آشڪار" سچو شاعر جي جذبءَ مستي، سوز و گداز، رقت، وجداني ذوق، فنا، عبوديت، استغراق، تجليات معرفت، ذوق فنا في الوجود سان لبريز ۽ معمور آهي. ان جي سمجهڻ ۽ سندس باريڪين، رمزن ۽ اسرار کان لطف اندوز ٿيڻ لاءِ هڪ خاص ذوق نظر جي ضرورت آهي، جا ڪاملن ۽ پاڪ نفسن کي مليل هوندي آهي."

سچل سائينءَ جو شعر وجد، مستي ۽ بي خوديءَ جو آئينہ دار آهي. چوي ٿو:

من باو مست يار مست بما - تاکہ از عهد داد دست بما
دوست را مونسي وهم نفس - چند ايامها گذشت بما
"آشکارا" توشاد باش صنعم - عهد نامہ وفا نوشت بما[3]

---

[1] ديوان آشڪار: جلد: 2، فارسي، ص 65)
[2] ديوان آشڪار: جلد: 1، ص 67 (ساڳيو)
[3] ديوان آشڪار: جلد: 1، ص 67، فارسي

ترجمو: آئون يار سان مست آهيان ۽ يار مون سان مست آهي، ايتريقدر جو هن انهيءَ باري ۾ اسان سان وعدو ڪيو آهي.

منهنجي دوستي ۽ رفاقت، پنهنجي يار سان اڄ جي نہ آهي، پر اسان جي اها هم نشيني ايامن کان آهي.

اي "آشڪار"! تون خوش رهہ، ڇو تہ تنهنجي محبوب ياري نڀائڻ جو وعدو اسان کي لکي ڏنو آهي.

هن شعر تي تبصرو ڪندي شفيع احمد علوي مرحوم لکيو آهي:

"متين شعرن ۾ الستي عهد ۽ ميثاقي قول جي يادگيري ڏياريل آهي ۽ اڳوڻي پرمسرت زندگي ۽ وصال جي ڏينهن ۽ ان جي سهڻين ڳالهين کي سارينديءَ لطافت ۽ شيريني مخصوص آهي، جا عراقي، جامي، عمادالفقيہ ڪرماني جي ڪلام ۾ ملي ٿي."

حضرت سچل مرمست جيتوڻيڪ "وحدت الوجود" جي فڪر جو ترجمان ۽ "اناالحق" جو نعرو هڻندڙ آهي، ان جي باوجود ڪيس شرع لاءِ بيحد عزت ۽ احترام آهي، چوي ٿو:

از شرع رومتاب گر مردي - غوث و قطب و کنند سلام[1]

مطلب تہ حضرت سچل سرمست جي "ديوان آشڪار" جو سمورو شعر وحدت الوجود، پاڻ سڃاڻڻ، الاهي عشق، ذوق عبوديت ۽ فنافي الله جهڙن روحاني مضامين سان مزين آهي. هو پنهنجي روحاني واردات بہ بيان ڪري ٿو، تہ طالب کي تلقين ڪري ٿو، ۽ سلوڪ جي راهہ ۾ رهنمائي بہ ڪري ٿو. فني ۽ معنوي لحاظ کان بہ سندس شعر اعليٰ درجي جو آهي. غزلن ۾ تغزل آهي، حسن و جمال جو جلوو آهي ۽ هجر و وصال جو تذڪرو آهي. امنگن ۽ احساسن، جذبن ۽ خيالن کي اهڙو تہ عمدو ۽ اثرائتو بنايو اٿس، جو ٻڌندڙ ۽ پڙهندڙ بي اختيار ٿيو وڃي. ان کان سواءِ شعر ۾ غضب جي محاڪات ۽ رواني آهي، دلڪشي ۽ اثر انگيزي آهي، ڪيف ۽ مستي آهي، بيخودي ۽ بيباڪي آهي، نازڪ خيالي ۽ فڪر جي گهرائي آهي.

---

[1] جيڪڏهن تون مرد آهين تہ شريعت کان منهن نہ موڙ، يعني شريعت تي قائم رهہ. ڇو تہ غوث ۽ قطب بہ شريعت جا سلام ڪندڙ آهن (شريعت تي هلندڙ آهن)

سچل سائينءَ جي مثنوين ۾ بہ تصوف جا اونها اسرار بيان ڪيا ويا آهن. انهن مثنوين ۾ "وحدت الوجود" ۽ "همہ اوست"، فنا ۽ بقا، مجاهدي ۽ وجد، تسليم و رضا، زهد ۽ تقويٰ، صبر ۽ شڪر، عالمِ خلق ۽ عالمِ امر، ذات ۽ صفات، تنزيهہ ۽ تشبيهہ جهڙن نازڪ صوفيانہ مسئلن تي نهايت اثرائتي نموني، دليلن ۽ مثالن سان بحث ڪيو ويو آهي. خاص طرح سان "وحدت الوجود" کي سمجهائڻ لاءِ ڪيترائي دليل، مثال ۽ قرآن شريف جون آيتون چپي چپي تي آنديون ويون آهن. رواني ۽ سادگي مثنوين جون خاص خوبيون آهن.

مثنوي "وحدت نامہ" ۾ چوي ٿو تہ حسن ظهور پذير ٿيو، جنهن جي جلوي سان درو ديوار روشن ٿي ويا. اندر بہ محبوب آهي، تہ ٻاهر بہ محبوب. ذري ۾ بہ انهيءَ کي ئي ڏسي سگهجي ٿو. سمورا راز بي نقاب ٿي ويا، انهيءَ ڪري خوديءَ کي ختم ڪري ڇڏ:

جلوه حسن پديدار، تجلي درو ديوار، درون بيرون دلدار،
بہ هر ذره ديدار، عيانست همہ اسرار، من و مائي بگذار.

(مثنوي "وحدت نامہ": ص 2، قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو اڪيڊمي خيرپور، 1964ع)

حُسن جو جلوه ظاهر ٿيو. انهيءَ تجليءَ سان در و ديوار روشن ٿي ويا. اندر ۽ ٻاهر محبوب آهي. هر ذره ۾ سندس ديدار آهي، سمورا راز ظاهر ٿي چڪا آهن. "تون"، "مان" ۽ "اسان" کي ترڪ ڪري ڇڏ.

"تار نامہ" ۾ پهريائين تار جي پرسوز آواز جو تاثير بيان ڪري، پوءِ تار جي آتم ڪهاڻي آندي اٿس. ان ۾ تار ٻڌايو آهي، تہ جڏهن مون سختيون سٺيون، ۽ ٻاهہ جي تَو ۽ هٿوڙن جي ڌڪن مان نڪتس، ان ڪان پوءِ ئي مان يار جي هٿن تائين پهتس. تار چوي ٿي:

صد هزاران رنج و محنت ديده ام
پس بدست يار خود برسيده ام
آمدم اڪنون بدست يار خويش
مي سرايد او مرا شب و روز پيش.

سَوين هزار ڏک ۽ تڪليفون ڏٺيون اٿم. پوءِ مان يار وٽ پهتس. هاڻي مان پنهنجي يار جي هٿ ۾ آهيان. هينئر مون کي رات ڏينهن، پنهنجي ذکر جي تند و تنوار ۾ پيو وڄائي.

(مثنوي "تار نامہ": ص 10، قاضي علي اڪبر درازي، اتحاد پريس سکر)

مثنوي "گداز نامہ" ۾ هڪ هنڌ چوي ٿو، تہ انهيءَ ذات جو جلوو تو ۾ ئي آهي. انهيءَ مٽيءَ جو پردو لاهہ، يعني پنهنجو پاڻ فنا ڪر، تہ انهيءَ جمال جو جلوو پسين:

اين حجابِ گل بکش بيني فدا
آن خدا پنهان شده اندر روا
(ص 22)

اهو مٽيءَ جو پردو لاهہ تہ خدا ڏسين. اهو خدا، بيشڪ پرده جي اندر لڪل آهي.

"رهبر نامہ" ۾ سلوڪ جي راه جي سمجهاڻي ڏني اٿس. هو چوي ٿو، تہ معرفت جي منزل جو منڍ عشق آهي. هو چوي ٿو، تہ جيڪا دل عشق کان خالي آهي، اها ويران آهي. اها دل نہ آهي، پر پاڻي ۽ مٽيءَ جو مجموعو آهي:

هست بجز عشق کہ ويرانہ دل
آن دل نبود مگر از آب و گل

بغير عشق جي دل، ويران آهي. اها دل نہ هوندي، پر فقط مٽيءَ ۽ پاڻيءَ واري ٺهيل دل هوندي.

"عشق نامہ" ۾ عشق جي فضيلت ۽ اهميت تي وڏيڪ وضاحت سان روشني وڌي اٿس. سندس نظر ۾ عقل، عشق کان سواءِ بي معنيٰ آهي. انهيءَ ڪري هو عشق کي بادشاهہ ۽ عقل کي ان جو سپاهي سمجهي ٿو ۽ ان کي سندس در جو دربان ڀڻائي ٿو:

عشق شاه است و عقل دربان او
اين سپاهي يک بود سلطان او

عشق بادشاهہ آهي. عقل هن جي اڳيان دربان آهي. عقل صرف هڪڙي ئي بادشاهہ عشق جي اڳيان سپاهي آهي.

(مثنوي "عشق نامہ": ص 12، قاضي علي اڪبر درازي، اتحاد پريس سکر)

درد، عشق سان لازم ۽ ملزوم آهي. "درد نامہ" ۾ چوي ٿو تہ تون مرد آهين، تہ بي درد نہ ٿيءُ، ڇاڪاڻ جو جيڪڏهن تو ڪي درد ناهي تہ تون مرده آهين:

بيدرد مباش گر تو مَردي
دردي نہ تراست دان کہ مُردي

جيڪڏهن تون مرد آهين تہ بي مرد نہ ٿيءُ. جيڪڏهن تو کي درد ناهي تہ تون مُـرده آهين.

(مثنوي "درد نامہ"، ص 5 قاضي علي اڪبر درازي، اسٽينڊرڊ پريس سکر)

مثنوي "راز نامہ" ۾ "وحدت الوجود" جي فڪر کي ڪيترن ئي مثالن ۽ دليلن ذريعي سمجهايو اٿس. هو چوي ٿو تہ هيءَ ڪثرت، وحدت جو ئي پرتوو آهي. ان لاءِ هو مثال ڏئي ٿو، تہ سون مان ڪيترائي زيور جڙن ٿا، جن تي مختلف نالا پون ٿا، پر سيني ۾ ساڳيوئي سون آهي.

ڪز طلا گردند زيور صد هزار
شد بهر يڪ نونو اسم وار

سون مان، سوين هزار زيور جُڙن ٿ ا، هڪ ئي سون مان طرحين طرحين جي نالن سان زيور تيار ٿين ٿا.

انهيءَ ڪري هو چوي ٿو، تہ وحدت ۽ ڪثرت هڪ آهي:

اندر همہ وحدت بداني اي پسر
ڪثرت وحدت يڪي دان سربسر

اي پٽ! جيڪڏهن تون سمجهين تہ حقيقت ۾ ڪثرت ۽ وحدت سراسر هڪ ئي آهي.

مثنوي وصلت نامہ ۾ انهيءَ ڳالهہ تي زور ڏنو اٿس، تہ ڪثرت ۽ وحدت کي جدا جدا بہ ڪري نہ سمجهہ. انهيءَ ڪري هو تلقين ڪري ٿو تہ دوئي ترڪ ڪر تہ تو کي معرفت جي منزل حاصل ٿئي:

دو مبين گر مرد راهي اي پسر
تا شوي در راهِ معنيٰ معتبر

اي منهنجا پٽ! جيڪڏهن تون مرد آهين تہ ٻہ نہ ڏس، تہ جيئن توکي معرفت ۾ معتبر مقام حاصل ٿئي.

مثنوين ۾ نبي ڪريم صلي الله عليہ وآلہ وسلم جن جي ثنا ۽ صفت بيان ڪئي اٿس، ۽ ان سان گڏ اصحاب ڪرام، اولياءَ عظام ۽ سلف صالحين جي توصيف بہ بيان ڪئي اٿس. مثنوي "وحدت نامہ" ۾ چوي ٿو:

مصطفيٰ و مرتضيٰ هر دو يڪي ست
در ابوبڪر و عمر ڪس را شڪي ست

سر احمد بود عثمان در جهان
احمدش گفته رفيقي في الجنان

مصطفيٰ ۽ مرتضيٰ ٻئي هڪ آهن ۽ ابوبڪر رضہ ۽ عمر رضہ جي يگانگت ۾ شڪ نہ آهي. حضرت عثمان رضہ. دنيا ۾ رسول اڪرمﷺ جو رازدان هو ۽ عقبيٰ (آخرت) جي متعلق بہ حضورﷺ جن فرمايو تہ بهشت ۾ بہ منهنجو رفيق هوندو.

مثنوي "وحدت نامہ" ص 12، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، بار دوم، جنوري 1978ع)

مثنوي "وحدت نامہ" جو فڪري جائزو الڳ ڏنو پيو وڃي.

اردو شعر: سچل سائينءَ جا پنجاهہ ڪافي نُما اردو غزل مليا آهن، جيڪي مرزا علي قلي بيگ واري رسالي ۾ سنڌيءَ ۽ سرائڪي ڪلام سان گڏ آيل آهن. ان ڪان پوءِ مولانا حڪيم محمد صادق جي مرتب ڪيل "سرائڪي ڪلام" جي آخر ۾ ڏنا ويا آهن. هن ڪتاب ۾، سچل سائينءَ جي اردو ڪلام ۾ ردوبدل ڪئي وئي آهي ۽ ان کي جديد اردو غزل جي صورت ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. اها ڳالهہ محققن توڙي سچل سائينءَ جي طالبن جي نظر ۾ نامناسب آهي.

اردو ڪلام جي زبان قديم اردو آهي، جيڪا ولي دکني ۽ ٻين قديم دور جي اردو شاعرن جي شعر جي زبان آهي، جن ۾ سين/سون/سيتي وغيره لفظ ملن ٿا، جيڪي هينئر متروڪ آهن. فني لحاظ کان جيتوڻيڪ غزل جي فني تقاضائن جو خيال رکيو ويو آهي، پر ان ۾ ڪافي جو رنگ غالب آهي. مضمون ساڳيو صوفيانو آهي. "وحدت الوجود" ۽ "همہ اوست" جو ذڪر آهي، ۽ نفي ۽ اثبات، فنا ۽ بقا، حال ۽ قال جهڙا باريڪ مسئلا ۽ اسرار و رموز بيان ڪيا ويا آهن. ان کان سواءِ حسن و عشق ۽ هجر و وصال جو بيان بہ پر اثر نوع ۾ آندو ويو آهي. جمال جي جلوي جو بيان هڪ هنڌ هن طرح آندو اٿس:

ويکھن سيتي فهم و عقل هم سون اُڈر گيا
وه زلف و پيچ و پيچ سون مستانہ هورها هون
معشوق آج سر چيرا بناکي آيا
مين اس حسنِ شمع پر پروانہ هو رها هون

سرائڪي ڪلام: حضرت سچل سرمست سرائڪي زبان جو باڪمال شاعر آهي. سندس سرائڪي ڪلام ۾ فن ۽ فڪر جون خوبيون بہ آهن، تہ ان ۾ زبان ۽ محاوري جون نزاڪتون بہ نظر اچن ٿيون. سرائڪي زبان جي بلندپايہ شاعر حضرت خواجہ فريد سندس سرائڪي ڪلام مان استفادو ڪيو آهي. سندس ڪيترين ئي ڪافين ۾ حضرت سچل سرمست جي تتبع ڪيل نظر اچي ٿي. زبان ۽ محاوري جي لحاظ کان بہ حضرت سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام قابل قدر آهي، ڇاڪاڻ جو منجهس نيٺ ۽ خالص سرائڪي لفظ ۽ محاورا نهايت حسن و خوبيءَ سان استعمال ڪيل آهن. اهوئي سبب آهي جو بلاشبہ سنڌ ۽ ملتان جي سرائڪي شاعرن جو "سرتاج الشعراءِ" آهي.

سرائڪي ڪلام جو بنيادي مضمون بہ "وحدت الوجود" آهي. هو چوي ٿو، تہ مون ۾ ان ذات جو جلوو آهي. فرمائي ٿو:

ميڏڙي دل وچ يار پٽ ديان پينگهان پايان وو
آپي جهوتي، آپ جهوتا وي ڏيندا لوڏي لک هزار

هو "همہ اوست" کي نهايت کولي بيان ڪري ٿو، ۽ منصور حلاج ۽ شمس تبريزي کان متاثر نظر اچي ٿو:

اسان ڏي جاڪون لڳڙي، هوائي شمس تبريزي،
اُهين جاتي مٺن آيا هان جتان خاصا دي خونريزي،
ويکو منصور ڪون عشق ڪيتا سردار آويزي،
اتان مٺن ره ڳئي مدت آکيا برهاڪ برخيزي،
ويکو يارو عاشقان تي ڪيتي هي عشق انگيزي،
اصل محبوب دي آهي، سچو يہ خوب پرويزي.

"اناالحق" جي آواز آلاپڻ جي باوجود عاجزي ۽ انڪساري جو اظهار بہ ڪري ٿو:

تيڏي در زاري زاري، الله ميڏي آهي آهي،
مٺن نماڻي عيبن هاڻي، تار تساڏي تاري تاري،
نال تساڏي روز اول تون، يار اساڏي ياري ياري،
حال اساڏي دي دلبر سائين، سڌ تنا ڪون ساري ساري.

سچل سائينءَ کي سرائڪي زبان تي وڏو عبور حاصل هو. رشيد لاشاري مرحوم صحيح لکيو آهي:

"سچل سرمست کي سرائکي يا پنجابي تي ايترو عبور حاصل هو، جو زنانا محاورا ۽ زنانا جذبات به اهڙي رنگ سان پيش ڪري ٿو، جو خود اتان جا رهاڪو به ڏندين آڱريون وجهي رهجي وڃن ٿا."

سنڌي شعر: سنڌي شعر ۾ حضرت سچل سرمست فن تورڙي فڪر جي لحاظ کان عظيم به آهي، ته منفرد به. سنڌي شعر جو بنيادي ۽ اهم مضمون به تصوف آهي. "وحدت الوجود" ۽ "همه اوست" جا مختلف مسئلا نهايت وضاحت سان وڏي بيباڪيءَ سان بيان ڪيا اٿس. ان سان گڏ حُسن و عشق ۽ هجر و وصال جو بيان به پُر اثر ۽ پُر درد نوع ۾ بيان ڪيو اٿس. وڇوڙي جا ورلاپ هن طرح بيان ڪري ٿو:

چشمن جي چمڪار، ساهه منهنجو سوگهو ڪيو،
ويهي واڻڙين تي، رئان زاروزار،
هوت اگڻ اڄ هيڪار، اگڻ آسروند جي.

هن دنيا ۾ اوندهه به آهي، ته سوجهرو به، رات به آهي، ته ڏينهن به، ڏک به آهن ته سک به. سچل سائين زندگيءَ جو فلسفو سمجهائيندي چوي ٿو ته ڏکن مان سک حاصل ٿين ٿا. فرمائي ٿو:

ڏکن منجهان سک، مون تا لڌا جيڏيون،
ڏورينديءَ ڪي ڏک، سونهان ٿيڙا سچڻا.

اهڙيءَ طرح سچل سائين زندگي ۽ زندگيءَ جي مسئلن ۽ تقاضائن جو تجزيو ڪري، اسان کي سمجهايو آهي ته انسان جي فلاح ۽ بهبود انهيءَ ۾ آهي، ته هو روحانيت جي راهه اختيار ڪري پنهنجي نفساني خواهشن کي ختم ڪري، پنهنجي حقيقت هٿ ڪري. ان کان پوءِ کيس معلوم ٿيندو ته ذات مطلق جو جلوو منجهس ئي آهي. انهيءَ ڪري هو اسان کي تنبيهه ڪري ٿو، ته وحدت ۽ ڪثرت ۾ ويڇو نه وجهه. اها ٻيائي ختم ڪر ۽ پنهنجو پاڻ فنا ڪر، ته واحد سان تنهنجو وصال ٿئي:

ٻيائي ٻانهپ ڇڏ، آءُ تون احديت ۾،
لحمئون دمئون لڌ، تان پاڪائي پاڪ ٿئي.

سچل سائين سنڌ ۽ سنڌي تهذيب ۽ تمدن جي تصوير به آندي آهي. قديم زماني ۾ سنڌ، خاص طرح سان ٿر جو دارومدار مينهن تي هوندو هو. مينهن جي وسڪار ۽ ان کان پوءِ سرسبزي ۽ شادابي جي تصوير هن طرح بيان ڪئي اٿس:

عالم کي آگاهه، سارنگ کندو آئيو،
گرڙ جيئن گوڙيون کري، کاهيون اچي کاهه،
وايوءَ سان وارا کري، ناهيون اچي ناهه،
وسايائين وڏ ڦڙو، واٽن تي واهه،
گلذاريون ۽ گاهه، پٽن تي پڌرا ٿيا.

روجهه پهاڙي ڳئون آهي. هي جانور به مينهن جي کري خوش ٿئي ٿو. چاڪاڻ جو مينهن نه پوندو آهي، ته پاٽي ۽ گاهه لاءِ پئي واجهائيندي آهي. انهيءَ کري مينهن نه پوڻ جي حالت ۾ پنهنجي جُوءِ ڇڏي ڪنهن وَسنوَ ڏانهن هلي ويندي آهي. وري جڏهن مينهن پوندو آهي، ته پنهنجي وطن وَرندي آهي. ان جي واپس ورڻ جو ذکر حضرت سچل سرمست هن طرح کيو آهي:

ماٿر مينهن پيان، روجهان موٽي آئيون،
اوسر سندا ڏينهڙا، وسري سڀ ويان،
ٿاٽا ٿَرِ تيان، ڦٽيون ڦوڙيون گڏيون.

سنڌ ۾ ڪانگ کي پرينءَ ڏانهن پيغام نيندڙ تصور کيو ويندو آهي. حضرت سچل سرمست به کانگ جو قدر کري ٿو، ۽ پکيءَ جا پَرَ موتين سان مرصع کرڻ گهري ٿو، چاکاڻ جو هو کيس پرينءَ جو پيغام پهچائي ٿو:

پکيءَ سندا پَرَ، کريان مرصع موتيين،
جو آٽي عجيبن ڏنهن، ڏئي خوب خبر،
پينرڙي مون پَرَ، شال وينو کري وائيون.

سچل سائينءَ سنڌ جي رومانوي داستانن جهڙوک: سورٺ راءِ ڏياچ، نوري ڄام تماچي، سسئي پنهون ۽ مومل راڻو تي تمثيلي شعر به چيو آهي. ان کان سواءِ پنجابي رومانوي داستان هير رانجهو جي تمثيل ۾ به پنهنجا خيال ۽ جذبات بيان کيا آهن. رانجهي جي سير جو ذکر کندي چوي ٿو:

ڇڏي چاهه چناب جو، راوي ڏانهن رويو
مرليون سرليون ونجهليون، وڄائيندو ويو،
ٿانيکو ٿيو، سو نانگو نورنگ پُر ۾.

هن مان معلوم ٿيندو ته هو جنهن قصي جي تمثيل آڻي ٿو، ان سان واسطو رکندڙ ماڳ ۽ مکان، آثار ۽ اهڃاڻ به صحيح نموني بيان کري ٿو.

مومل راڻي جي قصي سان ڪاڪ، ڪاپڙي، لداڻي، راڻي ۽ ڍٽ جو تعلق آهي.
اهي ماڳ مڪان ۽ ڪردار هن طرح آڻي ٿو:

ڪاڪ نــه ويا ڪاپڙي، نڪي لداڻي،
نڪي ڍريا ڍٽ تي، جتي رنگ رکيو راڻي،
تاڪيا تنهن تاڻي، جتي مون تون ناهه ڪا.

سسئيءَ جو ذڪر ڪندي، وندر واري واٽ جا ڏک ۽ ڏاڪڙا هن طرح بيان ڪري ٿو:

وندر جي ئي وٽن ۾، زور ڪري زاري،
ڇڏي ويا ڇپرين، ڏوبڻ هيءَ ڏاري،
هڪ واڇوڙا واٽ تي، ٻي وسي ٿـ واري،
برهه آهي باري، هيءَ هيءِ هوتياڻين جو.

نوري ۽ ڄام تماچي ۾ مهاڻن جي رهڻي ڪهڻيءَ جو نقشو هن طرح چٽيو اٿس:

ڏٿ جنين ڏوڙا، پهرڻ پابوڙا تنين،
پيتا وچن تن جا، گپ اندر گوڏا،
سو پٽن جي پينگهن ۾، تن لال ڏئي لوڏا،
اهي آئيون اوڏا، تو وير وهائي وٽ ۾.

سورٺ راءِ ڏياچ ۽ بيجل جي ساز جي آواز جو اثر هن طرح ظاهر ڪري ٿو:

ڪوٽان جاڃڪ جان، ڪيدي منگتي مهڙ،
گهر گهر ٻڌي گهوٽ جي، رودن سندي رڙ،
لوڪن لڳي ٻڙ. ٻڌي بيجل بوليون.

مطلب تہ سچل سائينءَ جو شعر فڪر توڙي فن جي لحاظ کان قابل قدر آهي ۽ سنڌي شعر جي ارتقا ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. ڇاڪاڻ جو ان ۾ جدت بہ آهي، تہ انفراديت بہ. پوين سنڌي شاعرن سچل سائينءَ جي تتبع ڪئي آهي.

سچل جو سَنيهو

سرمست سائين ساجاهہ جو شاعر آهي. هو انسان جي شرف ۽ شان جو قائل آهي. سندس ڪلامر ۾ رندي ۽ بي باڪي آهي، مستي ۽ ڪيف آهي، انتطاري ۽ بيقراري آهي. ڪڏهن سراپا سونهن آهي، تہ ڪڏهن وري سونهن جي ساراهہ ۾ ڊاپي ئي نہ ٿو. ڪڏهن محبوب ۾ محو تي محويت ۾ اچي ٿو، تہ ڪڏهن وري محبوب وٽ ملتجي آهي. ڪڏهن ڪائنات جا اسرار و رموز بيباڪيءَ سان بيان ڪري ٿو، تہ ڪڏهن وري حيرت جي مقامر ۾ مستغرق آهي، ڪڏهن وڏي واڪي چوي ٿو:

بانهون پانءِ مَر پاڻ - تونهين مالڪ ملڪ جو

ڪڏهن وري غور و فڪر ڪندي، حيرت جي حد ۾ اچي نهايت بيباڪيءَ سان چوي ٿو:

اسين آهيون! ڇا اسين آهيون؟!
بيلي، نہ تہ ڇاٿون، ڇا اسين آهيون.

هو غور ۽ فڪر جو شاعر آهي، ۽ اعليٰ فڪر پيش ڪري ٿو. سندس سوچ تمام مٿانهين آهي، جنهن ۾ خيال ۽ فڪر جي آزادي آهي، انساني زندگي، مزاج ۽ فطرت جو تجزيو آهي. سندس خيال ۽ فڪر صرف تصوراتي نہ آهي، پر ان جي هڪ عملي صورت پيش ڪندي، تلقين ڪري ٿو ۽ پيغامر پهچائي ٿو. پر افسوس جو سندس پيغامر کي پرکڻ وارا ڪونهن، انهيءَ ڪري پاڻ چئي ويو آهي:

ڪنهن سان ڪيمر نہ ڪل،
جو سودو آندمر پاڻ سان.

1. سودو ڪنهن نہ پڇيو، آيس ۾ مشڪل،
2. گران قيمت ڪون سيئي، موٽيا تنهن مهل،
3. ميڙو موڙن تي ڪري، عالم ڪئي اچل،
4. حال ڏسي تا هن جو، جيئڙو منجهہ جنجل،
5. ڏوهہ نہ مون کي ڪو ڏيو، پئي خلق منجهہ خلل،
6. "سچو" سرفراز ڪيو، آٿي سو عشق اجهل.

حضرت سچل سرمست پنهنجو فڪر ۽ پيغامر بيان ڪرڻ وقت ڪيترين جاين تي قرآن شريف جون آيتون بہ مثال طور آنديون آهن، ۽ اُنهن جي صوفيانہ

سمجهاڻي بہ ڏني آهي. آدم جي تخليق ۽ فطرت تي روشني وجهندي مثنوي ”عشق نامہ“ ۾ فرمائي ٿو:

1. آن کہ ”اِني اعلم“ است آگاهہ زد،
هر چو ”مالا يعلمون“ رمزي شود.
2. هم ظلوماً هم جهولاً كاراوست،
آگهي يا بي از اين فرموده است.
3. از ظلوماً قتل كردن نفس خويش،
از جهولاً بگذرد از خويش و بيش.[1]

مثنوي ”عشق نامہ“: ص 6، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، اتحاد پريس سکر، سچل سرمست ڪوآپريٽو سوسائٽي، نومبر 1962ع)

معنيٰ: 1. قرآن حڪيم ۾ آدم کي خلقڻ جي سلسلي ۾ الله تعاليٰ ملائڪن کي فرمايو آهي: ”اني اعلم مالا يعلمون“ (تحقيق آءٌ اهو ڪجهہ ڄاڻان ٿو جو اوهين نہ ٿا ڄاڻو.) هن بيت ۾ انهيءَ آيت ڏانهن اشارو ڪري سرمست سائين فرمائي ٿو: ”اُها رمز مون کي معلوم آهي، جنهن جي اوهان کي خبر ڪانهي.“

2. آدم جي فطرت بابت قرآن حڪيم ۾ آيو آهي: ”بيشڪ اسان آسمانن، زمينن ۽ جبلن کي پنهنجي امانت پيش ڪئي، تہ انهن ان کي کڻڻ کان انڪار ڪيو، ۽ هو ان کان ڊڄي ويا، ان کي انسان کنيو، بيشڪ هو وڏو ظالم ۽ جاهل آهي.“

انهيءَ حقيقت ڏانهن اشارو ڪري سچل سائين فرمائي ٿو: ”ظلم ڪرڻ ۽ جهل ڪرڻ سندس ڪم آهي. تون هن جي انهيءَ فرمودي مان واقف ٿيءُ.“

3. ظلوماً ما مراد آهي پنهنجي نفس کي مارڻ، جهولاً جو مطلب آهي، پنهنجو پاڻ کي وسارڻ.

ان مان واضح ٿيندو تہ سندس فڪر جو ماخذ قرآن حڪيم ۽ الاهي تصوف آهي. مثنوي ”وصلت نامہ“ ۾ انهيءَ ڳالهہ جي وضاحت ڪندي ڄاڻايو اٿس، تہ قرآن مجيد هڪ دقيق، ڪامل ۽ مڪمل ڪتاب آهي. ان سان گڏ چيو اٿس تہ: ”مون قرآن مجيد جا مختلف تفسير پڙهيا آهن، ۽ قرآني تعليم جي روح کان

[1] مثنوي ”عشق نامہ“: ص 6، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، نومبر 1962ع

واقف ٿيو آهيان." ان ڪان پوءِ پنهنجي تعليم جو مقصد بيان ڪندي چيو اٿس تہ: "سالڪن چيو، تہ قرآن ڪريم جو اصل مطلب ۽ مفهوم بيان ڪر." مثنوي وصلت نامہ جا اهي بيت هيٺ ڏجن ٿا:

1. باز قرآن مغلق ست و باکمال،
تو چہ داني تا چہ گفتہ ذوالجلال.

2. من همہ تفسير قرآن آن خوانده ام،
مغز قرآن را ازان بر خوانده ام.

3. باز فرمودند ره بينان مرا،
تابگويم اصل راؤ مغز را.[1]

معني: 1. قرآن مجيد هڪ دقيق، ڪامل ۽ مڪمل ڪتاب آهي. تو ڪي کهڙي خبر تہ الله تعاليٰ ان ۾ ڇا فرمايو آهي.

2. مون قرآن شريف جا سڀيئي تفسير پڙهيا آهن ۽ ان جو اصل مطلب ۽ مفهوم سمجهيو اٿم.

3. پوءِ، طريقت جي سالڪن مون کي چيو تہ مان قرآن شريف جو اصل مطلب ۽ مفهوم بيان ڪريان.

حضرت سچل سائينءَ جي شعر جو مضمون بنيادي طرح ٻن پاڳن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: وحدت الوجود ۽ حسن و عشق. هن هيٺ انهن عنوانن تي سچل سائينءَ جي شعر جي روشنيءَ ۾ بحث ڪجي ٿو:

وحدت الوجود: وحدت الوجود صوفياءِ ڪرام جو هڪ اصطلاح آهي، جنهن ۾ حق سبحانہ و تعاليٰ جي توحيد ذاتي ۽ وجودي تي بحث ڪيو ويندو آهي. انهيءَ بحث جو خلاصو هي آهي تہ وجود حقيقي فقط هڪ آهي، ۽ اهو حق تعاليٰ جو وجود آهي. ان حقيقت کي لاموجود الا الله چئي واضح ڪيو ويندو آهي. وحدت الوجود جن حقائق جي وضاحت ڪري ٿو، اهي هي آهن:

1. وجود حقيقي هڪ آهي، يعني فقط خدا ئي موجود آهي، ۽ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي. هر شيءِ انهيءَ مان آهي، ۽ انهيءَ ۾ آهي، جيئن سمنڊ ۾ لهرون ۽ موجون،

---

[1] مثنوي "وحدت نامہ": ص 16، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو سوسائٽي، بار دوم، 1978ع

جن جو وجود حقيقي ناهي، پر اضافي آهي. حقيقت ۾ انهن جو فقط نمود آهي، جيڪو تعين جي ڪري آهي. تعين جو مٽجڻ، موجن ۽ لهرن جي فنا آهي. تعينات يعني موجون ۽ لهرون مٽجنديون رهنديون آهن، پر سمنڊ باقي رهندو آهي.

2. وجود حقيقي ئي ذات آهي، ڇاڪاڻ جو جيڪڏهن اهي ٻئي جدا جدا حقيقتون هجن، تہ توحيد انهيءَ مرحلي تي ئي ختم ٿي وڃي.

3. وجود حقيقي هميشه کان آهي ۽ هميشه رهندو.

4. هو واجب الوجود آهي، يعني پنهنجي "هئڻ" ۾ ڪنهن جو محتاج نہ آهي. هو پنهنجي ذات ۾ پاڻ قائم آهي، ۽ اهڙيءَ طرح هميشه رهندو.

5. هو واحد ۽ لامحدود آهي. جيڪڏهن ان وانگر ٻيو وجود تسليم ڪيو ويندو، تہ وجود حقيقي نہ واحد رهندو، نہ لامحدود.

6. ان جون ٻہ شاخون خاص آهن: تنزيهہ ۽ تشبيهہ. يعني اهو عالم تنزيهہ ۾ موجود آهي، ۽ اهوئي عالم تشبيهہ ۾ بہ جلوه گر آهي.

7. اهو حلول ۽ اتحاد کان پاڪ آهي، ڇاڪاڻ جو ان لاءِ بہ ٻن وجودن جو تسليم ڪرڻ ضروري ٿيندو.

8. اهو بي مثل آهي، ڇاڪاڻ جو مثل بنجڻ لاءِ بہ ٻئي وجود ڪي مڃڻو پوندو.

9. ان جو ضد ڪونهي، ڇاڪاڻ جو ضد لاءِ بہ ٻئي وجود جو اقرار ڪرڻو پوندو.

10. اهو بي جهت آهي، ڇاڪاڻ تہ جهت ۽ پاسي مان بہ ٻہ وجود پيدا ٿين ٿا.

11. عالم جي ڪثرت ان جي احديت يا وحدت جي منافي نہ آهي، بلڪ ڪثرت، وحدت مان ئي وجود ورتو آهي. انهيءَ ڪثرت ۽ وحدت ۾ ويڇو ڪبو، تہ ٻن وجودن کي تسليم ڪرڻو پوندو. انهيءَ ڪري وحدت ۽ ڪثرت هڪ ڪري ڄاڻجي.

سچل سرمست همہ اوست ۽ وحدت الوجود جو وڏو مبلغ آهي، ۽ وڏي واڪي "اناالحق" جو نعرو هڻي ٿو. انهيءَ ڪري ڪيس "سنڌ جو منصور" چيو وڃي ٿو. هو وحدت الوجود تي تمام گهڻو زور ڏئي ٿو ۽ ان کي مختلف ۽ معقول طريقن سان سمجهائي، ذهن نشين ڪرائي ٿو.

انهيءَ ڪري ڪيس "سنڌ جو عطار" سڏيو وڃي ٿو. هو چوي ٿو تہ انهيءَ ذات واحد کان سواءِ ٻي ڪنهن بہ شيءِ کي حقيقي وجود ڪونهي. هو انهيءَ کي بہ شرڪ سمجهي ٿو، تہ "مان بہ آهيان، هو بہ آهي." يعني هر قسم جي شرڪ

ڪان انڪاري آهي، پوءِ اهو شرڪ في الذات هجي يا شرڪ في الصفات هجي، يا شرڪ في الافعال هجي. هو هر هنڌ انهيءَ ذات جو جلوو جاري ۽ ساري محسوس ڪري ٿو. هو سمجهائي ٿو تہ انسان جيڪڏهن پنهنجي اصل کي سڃاڻي، تہ کيس معلوم ٿيندو تہ اها وٿ وٿس ئي آهي. هو ٻڌائي ٿو، تہ انسان ۽ ڪائنات جي ڪثرت تي ويچار ڪبو، تہ اها حقيقت هٿ ايندي، تہ ڪائنات جي هر شيءِ انهيءَ ذات حقيقي جو مظهر آهي، ڪا وٿ بہ ان کان وانجهيل ڪانهي. "سو پڙاڏو سو سڏ". سچل سائينءَ جي سموري ڪلام جو مول مقصد آهي.

مولانا صوفي عبدالرحمان[1] سنڌي لکنوي پنهنجي "ڪلمة الحق" ۾ ڪلمہ طيبہ جي مفهوم ۽ مقصد تي نهايت تفصيل ۽ وضاحت سان لکيو آهي، ۽ شرڪ ۽ وحدت الوجود جي حقيقت بيان ڪئي آهي..هو چوي ٿو تہ جڏهن اسان ڪلمو پڙهون ٿا، تہ ٻيائي يعني شرڪ جلي يا شرڪ في الوجود جو انڪار ڪريون ٿا. يعني اسان تسليم ڪيون ٿا تہ الله‌تعاليٰ جي ذات کان سواءِ ٻي ڪنهن بہ شيءِ جو وجود ڪونهي. الله تعاليٰ، ڪلمہ طيبہ جي نزول سان هر قسم جي شرڪ کان منع فرمائي آهي. پوءِ اهو شرڪ في الذات هجي، يا شرڪ في الصفات هجي يا شرڪ في الافعال هجي. انهيءَ شرڪ کان بچڻ لاءِ الله‌تعاليٰ قرآن حڪيم ۾ واضح طور فرمايو آهي:

"لا شريک لہ". (الله جو ڪوبہ شريڪ ڪونهي) انهيءَ آيت ۾ شرڪ تي ڪوبہ شرط يا قيد لڳايل نہ آهي. ان جي تشريح اها آهي، تہ شرڪ کان مطلقاً انڪار ڪرڻو آهي. يعني وجود صفات، افعال، آثار، مطلب تہ هر قسم جي شرڪ کان انڪار ڪرڻو آهي. حضرت علامہ عبدالرحمان سنڌي لکنوي صوفي جي نظر ۾ اهو آهي "وحدت الوجود". حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ بہ هر هنڌ اهائي تات ۽ تنوار آهي، يعني هر قسم جي دوئيءَ جي نفي ۽ ذات مطلق جو اثبات. ملا نور الدين عبدالرحمان جامي (وفات 1492ع) پنهنجي ڪتاب "لوائح" ۾ لکيو آهي:

---

[1] مولانا صوفي عبدالرحمان سنڌي، اصل ۾ شڪارپور لڳ ڳورو پاهہ جو ويٺل هو. اسلامي ملڪن کان سواءِ برصغير پاڪ و هند جو سير و سفر ڪيائين. ۽ ڪيترن ئي بزرگن سان ملاقاتون ڪيائين. آخر لکنو جي هڪ مسجد ۾ وڃي رهيو. وفات بہ اتي ڪيائين، ۽ اتي ئي مدفون ٿيو. سنڌس وفات سنہ 1829ع ۾ ٿي. وڏو عالم، فاضل صوفي هو. وحدت الوجود جو قائل هو.

"اي طالب، توتي لازم آهي تہ پنهنجو پاڻ کي پاڻ کان مخفي رک، ۽ جيڪا هستي ذاتي ۽ حقيقي آهي، انهيءَ ڏانهن مشغول ۽ متوجه ٿي. انهيءَ ڪري موجودات جا جيڪي بہ قسم آهن، ان جي جمال جا جيڪي بہ جلوا آهن، ۽ ڪائنات جا جيڪي بہ جزا آهن، ان جي ڪمال جو آئينو آهي. تون پنهنجي انهيءَ نسبت کي مشق ۽ رياضت سان انهيءَ درجي تائين پهچاءِ، جو اها حقيقي هستي تو ۾ مدغم ٿي وڃي، ۽ خود تنهنجي هستي، تنهنجي نظر کان غائب ٿي وڃي، تان جو تون جيڪڏهن پنهنجو خيال ڪرين تہ عين انهيءَ جو خيال ڪرين ۽ پنهنجو ذڪر ڪرين، تہ عين انهيءَ جو ذڪر ڪرين. مطلب تہ اهڙيءَ طرح هڪ ٿي وڃين، جو اناالحق هو الحق جي حڪم ۾ داخل ٿي وڃين."

ٻئي هنڌ لکيو اٿس:

"حق تعاليٰ جي حقيقت، ان جي هستي آهي. اهڙي هستي، جنهن ۾ ڪنهن هستيءَ جي گنجائش نہ آهي، نہ ان ۾ تغير ۽ تبدل ۽ امڪان آهي ۽ عدد ۽ گهٽائيءَ جو گمان. سمورين حدن ۽ قيدن کان بالاتر آهي، ۽ عقل ۽ حواس ٻئي ان کي پنهنجيءَ گرفت ۾ آڻڻ کان معذور آهن.

انهيءَ ذات جون صفتون ظاهري طرح تہ غير ذات آهي، پر حقيقت ۾ عين ذات آهن. ملا جامي لکي ٿو:

"عقلي لحاظ کان صفتون بيشڪ ذات کان الڳ آهن، پر تحقيق ۽ حصول جي نڪتہ نگاهہ کان عين ذات آهن. مثلاً عالم انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ صفت علم هجي، قادر انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ قدرت هجي، مريد انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ ارادو هجي: ۽ اهو يقيني آهي، تہ جهڙيءَ طرح اهي صفتون هڪ ٻئي کان جدا آهن، اهڙيءَ طرح ذات کان بہ الڳ آهن. پر ان جي حقيقت تہ عين ذات ۾ ئي آهي، ان کان ٻاهران جو ڪو وجود ڪونهي."

حضرت عبدالڪريم جيلي پنهنجي ڪتاب "انسان الڪامل" ۾ لکيو آهي:

"چاڻڻ گهرجي تہ عظمت هڪ ٻاهہ، علم پاڻي، قوت هوا، ۽ حڪمت مٽي آهي. هي اهڙا عناصر آهن. جن مان تنهنجو جوهر بنيو آهي، ۽ انهيءَ جوهر (يعني ذات يا تنهنجي حقيقت) جا بہ پهلو آهن: هڪ ازل ٻيو ابد. ان لاءِ بہ وصفون آهن: پهريون حق، ٻيو خلق. ان جون بہ صفتون آهن: پهريون قديم، ٻيو حادث. ان جا بہ نالا آهن: پهريون رب، ٻيو عبد. ان جون بہ صورتون آهن:

پهريون ظاهر، ٻيو باطن. ان جا ٻہ حڪم آهن: پهريون هي تہ هو پنهنجي لاءِ مفقود ۽ پنهنجي غير لاءِ موجود آهي، ۽ ٻيو هي تہ هو پنهنجي غير لاءِ مفقود ۽ پنهنجي لاءِ موجود آهي. ان جون ٻہ معرفتون آهن: پهرين هي تہ ڪڏهن وجوبيت ۽ ڪڏهن سلبيت هجي، ۽ ٻي هيءَ تہ پهريائين سلبيت هجي، ۽ ٻي هي تہ پهريائين سلبيت هجي ۽ پوءِ وجوبيت هجي."

ان مان معلوم ٿيندو تہ صوفيائي ڪرام جي نظر ۾ عالَمُ، ذات باري تعاليٰ کان علحده نہ آهي، پر ان ذات مطلق جي مظاهر جو نالو عالَمُ آهي، اهو آهي: "وحدت الوجود". حضرت سچل سرمست بہ انهيءَ فڪر ۽ حقيقت جي وضاحت ڪئي آهي. ان تي ئي زور ڏنو آهي، ۽ ان کي ئي ذهن نشين ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ جيئن ٻين بزرگن پنهنجي فڪر جي وضاحت لاءِ قرآن شريف جون آيتون شاهديءَ طور آنديون آهن، تيئن حضرت سچل سرمست بہ اهي آيتون آنديون آهن، جهڙوڪ:

1. هوالاول والاخر والظاهر والباطن: (پ – 27، "الحديد"، آيت – 3)
(اهو ئي اول آهي، اهوئي آخر آهي، اهوئي ظاهر آهي، اهوئي باطن آهي.)
2. كل يوم هو في شان: (پ – 27، "الرحمٰن"، آيت – 29)
(هو هر لمحي هڪ نئين شان ۾ ظاهر آهي.)
3. نحن اقرب اليه من حبل الوريد: (پ – 26، "ق"، آيت – 14)
(اسان ان (ماڻهو) کان ان جي شهہ رڳ کان بہ وڌيڪ ويجها آهيون.)
4. فَاينما تُولو فَثم وَجهُ الله: (پ – 1، "البقره" – آيت – 115)
(تون جيڏانهن بہ منهن ڪندين، اوڏانهن الله جوئي منهن آهي.)
5. وفي انفسم افلاتبصرون: (پ – 26 – "الذاريات" – آيت–21)
(۽ توهان ۾ آهي، ۽ توهان ڏسيٰ نٿا سگهو.)

وجودي تصوف جو علمبردار ۽ اناالحق جو نعرو هڻندڙ منصور حلاج صوفياءِ ڪرام وٽ تمام گهڻو مشهور آهي. سيني صوفين سندس ذڪر آندو آهي. اسان جو حضرت سچل سرمست، منصور حلاج جي خيال ۽ اعلان سان متفق آهي: چوي ٿو:

جتـــي مـــاڻهن ميـــڙ، آءٌ تتـــي ناهيـــان،
سڀـــي سـنباهيان، پٺـــيءَ شـــاهہ حـــلاج جـــي.

شيخ منصور حلاج بيضاوي (وفات 359هـ/969ع) مشهور و معروف صوفي ٿي گذريو آهي، ۽ ڪنهن بہ تعارف جو محتاج نہ آهي. سندس نعرو "اناالحق" اڄ تائين توضيح طلب رهيو آهي. فرانسيسي مستشرق "لوئي ميسينر" حلاج بابت مفصل تحقيق ڪئي آهي، ۽ سندس ڪتاب "الطواسين" وڏي تحقيق ڪان پوءِ 1913ع ۾ پيرس مان شايع ڪرايو. ان ۾ حلاج چوي ٿو:

"جيڪڏهن مان پنهنجي وعدي (اناالحق) کان ڦري وڃان، تہ مان بہ بهادريءَ ۽ جوانمرديءَ جي ميدان مان ڪڍيو ويندس."

- اڳتي هلي چوي ٿو:

"مون هينئر چيو آهي، تہ حق کي نتا سڃاڻو، تہ ان جي علامتن کي تہ سڃاڻو. ان جي هڪ علامت "مان" آهيان. "اناالحق" (مان حق آهيان يا منهنجو نفس ناطقہ حق آهي) ڇاڪاڻ جو مان هميشہ حق سان گڏ رهيو آهيان."

حضرت سچل سرمست بہ وڏي واڪي "اناالحق" جو نعرو هڻي ٿو:

سوز گداز ۽ غم، مڙوئي معاف ٿيو،
مار دمامين دم، عاشق اناالحق جو.

منصور هڪ هنڌ چوي ٿو:

"حقيقت، حقيقت آهي، ۽ خلقيت خلقيت. خلقيت ترڪ ڪريو، تہ جيئن "هو" بنجي سگهو، ۽ "هو"، "اصل" ۾ اعتبار سان "تون" بنجي وڃي."

حضرت سچل سرمست انهيءَ خيال کي ڪيترين ئي جاين تي آندو آهي. نموني طور ڪجهہ بيت ڏجن ٿا:

"تون"، هين سان، "تون" لپين، "مان" لپان "تو" سان،
"تون"، "هي"، "آءٌ" سپهين، "لا" ۾ موجودات ٿي.

جي تو ڄاتو "پاڻ"، تہ آءٌ بيو ڪو آهيان،
ڪُنڊءِ غرق گمان، گهلا انهيءَ ڳالهہ ۾.

"مان" جي حقيقت بيان ڪندي منصور چوي ٿو:

"عقل ۽ قياس جا غلامو! ائين نہ مان هينئر "انا" (مان) آهيان، يا ڪڏهن هوس. مان هڪ بي هنر عارف آهيان، ۽ منهنجي هيءَ حالت خالص ۽ بي هنر نہ آهي. جيڪڏهن مان "هو" ۾ رهندس، تہ "انا" نہ رهندي."

حضرت سچل سرمست چوي ٿو:

معلـوم ٿـي مرشـد کـون، ٻـي جـا ڳجهـي ڳالهـ،
هـن جـي ڇـا مجـال، "هـو" ليـي "هـن" سـان.

حضرت سچل سرمست شيخ عطار کان بہ گهڻو متاثر آهي، ۽ سندس ذکر پنهنجي شعر ۾ ڪيو اٿس. شيخ فريد الدين عطار (وفـات 127هـ/745ع) پنهنجي ڪتاب "منطق الطير" ۾ فرمائي ٿو:

"معرفت باري جي صورت فقط هيءَ آهي، تہ انسان پنهنجي خوديءَ کي هستي مطلق ۾ گم ڪري:

"تـو مباش اصلا کمال ايـن ست و بـس
تـو درو گم شو وصال ايـن ست و بـس
تـو درو گم شـو صلـوي آن بـود
پرچـہ آن نـہ بـود فضـوي آن بـود."

ترجمو: اصل ڪمال هي آهي، تہ تون پنهنجي هئڻ مان هٿ ڪڍ. تون هن (ذات الاهي) ۾ گم ٿي وڃ ۽ اهو وصال آهي ۽ بس. تنهنجي لاءِ اهو جائز ۽ واجب آهي تہ هن ۾ گم ٿي وڃين، ۽ جي ايئن نہ ٿيو تہ ٻيو سڀ ڪجهہ بيڪار آهي.

حضرت سچل سرمست فرمائي ٿو:

"پـاڻ وڃـائـج نـور نظـر ۾، تـہ وسـرئي ٻـي آڪـاڻي،
فنـا ڪـون اڳـي بقـا نـہ ٿينديـن، جيئـن پـارو ۽ پـاڻي،
صـورت منجهـان ٿـي ٻـي صـورت وڃـون گـرد اڏاڻـي."

وجودي فڪر جو وڏو شارح ۽ فيلسوف شيخ محي الدين ابن عربي (وفات 638 هـ/1240ع) آهي. سندس ٻہ ڪتاب: "فصوص الحـِڪم" ۽ "فتوحات مڪيہ" مشهور آهن.

حضرت سچل سرمست جو فڪر ابن عربيءَ جي فڪر ۽ شرح سان بہ مطابقت رکي ٿو. ابن عربي چوي ٿو تہ وجود مطلق هڪ آهي. فقط اهوئي موجود آهي. هر ٻي شيءِ فقط ان جو مظهر آهي. انهيءَ ڪري عالـمُ ۽ الله هڪٻئي جو عين آهن. هو عالم ۽ الله جي ذات ڪي ذات ۽ صفات جي عينيت جي بنا تي تصور ڪري ٿو، يعني جوهر ۽ عرض جي عينيت جي بنا تي. انهيءَ

ڪري هو چوي ٿو، تہ عالَمُ، ان جي صفات جي محض تجلي آهي. سچل سائين اها ڳالهہ هن طرح بيان ڪئي آهي:

صورت ۾ جاءِ دَمَ جي، دَمَ ريءَ نہ صورت ڪم جي،
دَمَ ۾ جا لذت غم جي، وهہ واهہ ڳالهہ خاصي.

آهي بي نام و نشان، سر انهيءَ جو ناهي امڪان،
طرحين طرحين پوشاڪان پهريئين، ڪل يوم هُوَ في شان،
ظاهر ذات صفات سهي، ڪر سِري سِرُہ انسان.

آهيان آءُ اسرار، جيڏيون مون کي ڪير ٿيون پانيو،
آيس هن عالَمَ ۾ باري چاڙهي بارُ،
آڻيو صدق يقين سان اديون ڙي اعتبارُ،
نوري ناري ناهيان، آهيان رَبُ جبارُ.

پوئين مصرع جو اهو مطلب نہ آهي، تہ هو پاڻ کي الله سڏائي ٿو. حقيقت اها آهي تہ هو پنهنجي نفي ڪري ٿو. ۽ صفات جي حقيقت کي تسليم نٿو ڪري. منصور حلاج بہ ائين ئي چيو آهي:

"جنهن چيو، تہ مان ذات کي ان جي صفتن مان سڃاتو، انهيءَ صانع کي ڇڏي صنعت تي اڪتفا ڪئي."

حضرت سچل سرمست جي خيال ۾ هر ڀي شيءِ ان ذات مطلق جو اولڙو آهي، انهيءَ ڪري صفات يا ڪثرت جو حقيقي وجود آهي ئي نہ. يعني ٻيو ڪجهہ بہ ڪونهي، فقط اهوئي آهي. اهوئي سبب آهي جو هو چوي ٿو، تہ مان تہ آهيان ئي نہ، آهي ئي اهو. "نوري ناري ناهيان" جو مطلب آهي، تہ نور ۽ نار جي ڪا جدا حقيقت ڪانهي، پر ذات جون صفات آهن. صفات جيئن تہ ذات جو عين آهي، انهيءَ ڪري هو چوي ٿو، "نور ۽ نار سان منهنجو ڪو واسطو ڪونهي، پر مون ۾ انهيءَ ذات جو جلوو جاري ۽ ساري آهي." يعني هو جڏهن پنهنجو پاڻ فنا ڪري ٿو، تڏهن ڪيس فقط اهائي ذات نظر اچي ٿي. انهيءَ حالت ۾ ڪيفيت ۾ هو بي اختيار ٿي چوي ٿو:

نوري ناري ناهيان، آهيان رب جبار."

فنا جو مطلب آهي، تہ انسان پنهنجي انفراديت ختم ڪري، ذات مطلق اندر سمائجي، وحدانيت جي تڪميل ڪري. حضرت جنيد بغدادي فناجا ٽي درجا بيان ڪيا آهن:

پهرين قسم جي فنا هيءَ آهي، تہ طالب پنهنجي صفات اخلاق ۽ مزاج جي قيد ڪان آزاد ٿي وڃي، ٻي قسم جي فنا هيءَ آهي، تہ طالب پنهنجي نفس جي لذت ڪان بلڪل دست بردار ٿي وڃي. فنا جو ٽيون قسم هي آهي، تہ طالب تي رباني تجليات جو ايڏو غلبو ٿي وڃي، جو سندس موجود وجود جي حقيقت سندس اکين ڪان اوجهل ٿي وڃي.

حضرت جنيد ٽين درجي جي فنا جي وضاحت ڪندي چيو آهي، تہ هن درجي جو مقصد آهي، تہ انسان انهيءَ شعور ڪان بہ عاري ٿي وڃ ي، تہ هو "روياي حق" جي مقام تي پهچي چڪو آهي. وڌيڪ سمجهايو اٿس، تہ فنا ان وقت طاري ٿئي ٿي، جڏهن هڪ عابد تي ذات الاهي پوري طرح ڇانئجي وڃي ٿي، سندس چوڌاري احاطو ڪري ٿي، ۽ ان تي پوريءَ طرح فتحياب ٿي وڃي ٿي. اهڙيءَ حالت ۾ جيتوڻيڪ ان جي چوڌاري رهندڙ انسانن لاءِ ان جو جسماني وجود ۽ ظاهري هيئت باقي رهي ٿي، پر ان جي انفراديت بلڪل فنا ٿي وڃي ٿي. هن جي اندر هن جو الڳ وجود باقي نٿو رهي. حضرت سچل سرمست تي اها ڪيفيت طاري هئي، ۽ سندس ڪلام انهيءَ حالت ۽ ڪيفيت جي ترجماني ڪري ٿو:

ايريو آفتاب، جهليو تارن هڏ نہ تاب
گوشا ويا، ٿي گم سي.

—

ڏٺو تماشو تيغ جو ڪوپن ڪنڌ ڪپائي.

—

جيڪي هيڙس جيڏيون، ساڳي آءُ ٿيو،
پاڻهي پنهل آهيان، ڇاٽي ڪونہ بيو،
ظاهر منهنجي ذات ڪي، ڪيچن پاڻ ڪيو،
"سچو" سارو سچ ٿيو، وڃئون ورهہ وئو.

"وحدت الوجود" جي فڪر جي سلسلي ۾ تنزيہ ۽ تشبيهہ جو مسئلو بہ اچي ٿو. تشبيهہ جي لفظي معنيٰ آهي مشابهت ڏيڻ. علم الڪلام جي اصطلاح

۾ معنيٰ آهي خالق کي مخلوق جي صفات سان متصف ڪرڻ. تنزيہ جي معنيٰ آهي پاڪ ڪرڻ. علم الڪلام جي اصطلاح ۾ هي لفظ انهيءَ مفهوم کي ظاهر ڪري ٿو، تہ مخلوق جي صفات، خدا جي ذات ۾ نٿي ڪري سگهجي.

ابن عربي تنزيہ محض يا تشبيهہ محض ٻنهي جو اقرار ڪري ٿو، ڇاڪاڻ جو ٻنهي تصورن جي تقاضا آهي: اثنيت موجودات. هو ان کي هن طرح بيان ڪري ٿو، تہ جيڪڏهن جدا جدا اثبات تنزيہ محض يا تشبيهہ محض سان ڪيو وڃي، تہ ان جي اطلاق جي نفي ٿي وڃي ٿي. انهيءَ ڪري توحيد جو اثبات تنزيہ ۽ تشبيهہ ٻنهي سان ڪرڻ گهرجي. حضرت سچل سرمست بہ انهيءَ خيال جو قائل آهي. تشبيهہ محض جو اقرار ڪندي چوي ٿو:

ڪاٿيئن ملا قاضي تون، ڪاٿيئن سيد سڏائين تو،
ڪاٿيئن مُغ برهمڻ تون، ڪاٿيئن بانگ ٻڌائين تو،
ڪاٿيئن منهن ۾ محراب، ڪاٿيئن تلڪ لائين تو،
ڪاٿيئن تسبيحان ٿو سورين، ڪاٿيئن جٽيا پائين تو.

ٻئي هنڌ تنزيہ محض يا تشبيهہ محض ٻنهي جو اقرار ڪري ٿو:

ذاتيءَ منجهہ ذات ڇپائي، بازي يار بنائي،
هادي حقيقت حال جي، مون کي ساري سڻائي،
سڀ ڪنهن ۾ سڄڻ، نوبت نينهن وڄائي،
ڪاٿيئن انالحق جي، تن چوٽ تہ چلائي،
"انااحمد بلاميم"، اها معنيٰ مڙيائي،
ڪاٿيئن مسيتين ۾، ٿيو خاصو خدائي،
موٽي مڙهين وچ ۾، تنهن مالها ڦيرائي،
اندر باهر هڪڙو، آهي صورت سڀائي،
ڳالهہ نہ سمجهڻ جهڙي، پر سيا سمجهائي،
ڪافر مومن هڪڙو، "سچو" ٻوڙج ٻيائي.

"وحدت الوجود" جو فڪر سمجهائڻ ۽ ذهن نشين ڪرائڻ لاءِ پنهنجي شعر ۾ ڪيترائي دليل ۽ مثال ڏنا اٿس. خاص طرح سان فارسي شعر ۾ دليلن ذريعي هي مسئلو سمجهائڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي اٿس. "ديوان آشڪار" جي هينين بيتن ۾ الف جو مثال ڏنو اٿس. جيئن هڪ الف مان سوين

حرف بڻجن ٿا، تيئن وحدت مان ڪثرت وجود ورتو آهي. ان ڪان پوءِ آئيني جو مثال ڏنو اٿس، تہ جهڙيءَ طرح آئيني ۾ پنهنجي تصوير ڏسي سگهجي ٿي، اهڙيءَ طرح پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڏسبو، تہ ان ذات مطلق جو جلوو جاري ۽ ساري نظر ايندو:

1. زنِـا چيـزي شـد يـڪ چيـز پيـدا،
ڪـہ او در هـر دو عـالم شـد هويـدا.

2. تـرا در حـرف مـي بـايد تصـور،
بـود از يـڪ الـف صـد حـرف معنـيٰ.

3. هـر آن ڪـہ اصـل خـود رامـي شناسـد،
شـود آگـاه او ار ايـن معمـا.

4. توئـي آئينـہ اوآئينـہ آران،
ڪـہ از آئينـہ باشـد روي بنمـا.

(ديوان آشڪار: جلد:1، ص 36، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي نومبر 1981ع)

معنيٰ: 1. عدم مان هڪ شيءِ وجود ۾ آئي، ۽ اها ٻنهي جهانن ۾ ظهور پذير ٿي ويئي.

2. تون حرف ڪي پنهنجي تصور ۾ آڻ. هڪ الف مان معنيٰ جا سوين حرف بڻجن ٿا.

3. جيڪو شخص پنهنجي اصليت ڪان واقف آهي، اهوئي هن معمي جو مطلب سمجهي سگهي ٿو.

4. تون آئينو آهين، ۽ هو اُهوئي آهي جو آئيني ۾ نظر اچي ٿو، ۽ آئينو انهيءَ لاءِ هوندو آهي، تہ ان ۾ صورت ڏني وڃي.

مثنوي "رهبر نامہ" ۾ اها ڳالهہ درياهہ ۽ ڇوليءَ جو مثال ڏئي سمجهائي اٿس. فرمائي ٿو:

1. مـوج ز دريـاي چـو بيـرون فتـاد،
بـر طـرف دشـت چـُنان رُو نهـاد.

2. دشـت همـہ سـيل دريـا شـود،
بعـد ازان سـبزه صحـرا بـود.

3. گـر نــہ زنــد مــوج همــان آب كــو،
تاكـــہ بصحــــرا رخ ســـــيلاب او.[1]

معنيٰ: 1. جڏهن ڇولي درياهہ کان ٻاهر اٿلي، تڏهن بيابان جو رخ اهڙي طرح سان ڪيائين جو.

2. سڄو بيابان درياهہ جي وهڪري هيٺ اچي ويو. انهيءَ کان پوءِ بيابان سرسبز ٿي ويو.

3. جيڪڏهن درياهہ اهڙيءَ طرح لهرون نہ هڻي ها، تہ هيءَ سيلاب جو رخ بيابان طرف ڪيئن ڏئي ها؟

مثنوي ”وحدت نامہ“ ۾ پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت بيان ڪندي فرمائي ٿو:

1. دل را نيســت قــراري، بــد لم هســت شــراري،
پــس از و عاشــق گشــتم.
در ميخانــہ بــر فتــم، تـــازِ مســجد بگذشــتم،
رشتۂ تسبيح گُســـِشتم.

2. چــہ کنــم حــالتِ مســتم، گــَہ بـالا گـَہ پســتم،
بخلائــــق بــــد نــــامم.
خــاص هســتم نــہ عــامم، نـــہ جمــاعت ز امــامم،
كــردم از زهــد ســلامم.[2]

3. درد و عشــقش انعــامم، راهِ توحيــد مقــامم،
در رَہِ عشــق چــہ چــاره.
زدم از عشـــق نقـــاره، دل ماپــــاره پــــاره،
ز ســبب خــاص قطــاره.[3]

معنيٰ: 1. دل کي قرار ڪونهي، ان ۾ اُلا تا ٻرڪن، ۽ اهوئي منهنجي عاشق هجڻ جو سبب آهي. ميخاني ويندي جڏهن مسجد وٽان لنگهيس تہ تسبيح ڇني ڇڏيم.

---

[1] مثنوي ”رهبر نامہ“: ص 16، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، جنوري 1964ع
[2] مثنوي ”رهبر نامہ“: ص 4 -6.
[3] مثنوي ”وحدت نامہ“: ص ص 4-6، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، جنوري 1964ع

2. مان پنهنجي سرمستيءَ جي ڪهڙي ڪيفيت بيان ڪريان. ڪڏهن بلنديءَ تي آهيان، تہ ڪڏهن پستيءَ تي آهيان. ماڻهن ۾ بدنام ٿيس. نہ خاص ماڻهن ۾ شمار ٿيان ٿو، نہ عوام ۾. نہ مقتدي آهيان، نہ امام. پر زهد کي بهرحال مون ترڪ ڪري ڇڏيو آهي.

3. مون کي انعام ۾، هن جو عشق ۽ درد مليو آهي ۽ منهنجو مقام (منزل مقصود) سندس وحدانيت جي راهہ آهي، عشق جي راهہ ۾ انهيءَ کان سواءِ ٻي ڪابہ واٽ نہ آهي. مون عشق جو بگل وڄايو، دل ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويئي ۽ انهيءَ ڪري منهنجو شمار خاص ماڻهن ۾ ٿيڻ لڳو آهي.

"تار نامہ" ۾ وجودي فڪر کي سمجهائڻ لاءِ تار جي آتم ڪهاڻي بيان ڪئي اٿس: جنهن ۾ تار پنهنجي اصلي حقيقت ۽ موجوده حالت بيان ڪري رهي آهي. اهڙيءَ طرح سمجهايو اٿس، تہ هن ڪثرت ۾ انهيءَ ئي ذات مطلق جو جلوو جاري ۽ ساري آهي. فرمائي ٿو:

1. جسم طنبور است و تار چون زبان،
مي كند اسرار مولىٰ راعيان.

2. تار جان است قلب را طنبور دان،
هست زا نگشت سراينده بيان.

3. اين حقيقت تار چون كردم تمام،
صبر خود خود شُدز گفتن و السلام.

معنيٰ: 1. جسم طنبورو آهي، ۽ تار زبان جي مثل آهي، جيڪا الله جا لڪل راز بيان ڪري ٿي.

2. تار جان آهي، ۽ دل طنبورو آهي، جا آڱر جي اشاري سان ٻڌائي ٿي.

3. اها حقيقت جڏهن تار پوري ڪئي، تہ پوءِ خود بخود صبر ۾ اچي ويئي، وڏيڪ سلام.

"مثنوي گداز نامہ" ۾ بہ وحدت الوجود جو مسئلو دليلن سان ثابت ڪيو ويو آهي. هڪ دليل هيٺ ڏجي ٿو، جيڪو برف جي ڳرڻ ۽ پاڻيءَ جي اصليت بابت آهي:

1. برف آرد روي بسوي آفتاب،
مي گدازد محو گردد گشت آب.

2. اصـــــل آن آب اســـــت آب بــــرف،
بــرف آن آب اسـت بشـنو ايـن صـرف.
3. چـون هسـتي خـود بيـايد بـرف گشـت،
چـون گـداز بــرف از هسـتي برفـت.
4. صـد تـصرف زد شــد بعــد از گــداز،
گشـت كـار او سـبزه هــاكرده فـراز.[1]

معنيٰ: 1. برف جڏهن سج ڏانهن ٿي منهن ڪري، تہ ڳري وڃي ٿي ۽ پاڻي ٿيو پوي.
2. اصل اهو پاڻي هو، جنهن مان برف ٺهي. برف اهو ساڳيو پاڻي آهي. هيءَ لفظ سمجھہ.
3. جڏهن هئڻ ۾ آئي، تہ برف ٿي ۽ جڏهن وري ڳري ويئي، تہ هن جي هستي هلي ويئي.
4. ڳرڻ کان پوءِ هن مان سوين ڪم ٿيا. ان مان ڪي ئي ڪيتيون ۽ سبزيون آباد ٿيون.

اهو مسئلو سمجهائڻ سان گڏ انهيءَ ڳالهہ تي زور ڏنو اٿس، تہ تون حقيقت ۾ ڪجهہ بہ نہ آهين، پر انهيءَ ڪُل جو جز آهين. انهيءَ ڪري تو کي پنهنجو وجود وساري انهيءَ ذات مطلق ۾ ملي هڪ ٿي وڃڻ گهرجي، يعني فنا کان پوءِ ئي تون بقا جي منزل ماڻيندين. مثنوي ”راز نامہ“ ۾ اها ڳالهہ نهايت وضاحت سان سمجهائي اٿس. هڪ هنڌ فرمائي ٿو:

1. از وجــــودت بــــاش كلــــي بــــي خبــــر،
خيــال خــود راهــم بيــاري در نظــر.
2. در نگــــاهم ديــــد خــــود را محــــو كــــن،
تــا رســي دربــار گاهــ ذوالمنــن.
3. از دريچــــۀ ديدهــــا بيــــرون بيــــا،
تاشــوي در هــر دو عــالم بادشــاه.

---

[1] مثنوي ”گداز نامہ“: علي اڪبر درازي، ص 24، مطبوعہ اتحاد پريس سکر، 1963ع

4. جســــم را گم ســـــاز ديـــــده را شــــناس،
ايـــن حقيقـــت بيــــايد در قيــــاس.

معنيٰ: 1. پنهنجي وجود کان تون بي خبر رهہ، ۽ پنهنجي خيال کي نظر ۾ رک.
2. پنهنجي نگاهہ ۾ پاڻ کي محو ڪري ڇڏ تہ تون الله جي حضور ۾ پهچي سگهين.
3. ظاهري نگاهہ جي دري کان ٻاهر اچ، تہ ٻنهي جهانن جو تون بادشاھ ٿئين.
4. جسم کي گم ڪر ۽ نظر کي سڃاڻ، اها حقيقت، تو کي پنهنجي فڪر ۾ رکڻ گهرجي.

نثري تحرير "نکتہ تصوف" ۾ طالب کي تلقين ڪندي ڪيس سڀ کان پهريائين اهائي ڳالهہ ذهن نشين ڪرائي اٿس. فرمايو اٿس:
"حق جي طالب کي گهرجي تہ پنهنجي صفتن کي فنا ڪري، الله جي صفتن سان بقا جو وجود ماڻي، ۽ خودي (پاڻپڻو) جي وڻ کي پاڙان پٽي ڪڍي."

پاڻپڻي جي پڃاڻي، حقيقي عشق ۽ درد کان سواءِ ممڪن نہ آهي. انهيءَ ڪري عشق، درد ۽ سوز تي تمام گهڻو زور ڏنو اٿس. مثنوي "درد نامہ" ۾ سمجهايو اٿس:

1. ايــــــن درد بـــــود همــــــه ســــــعادت،
ايـــن درد شـــده همــــ هدايــــت.
2. ايــــــن درد قطـــــع کنــــــد منــــازل،
شـــد در دو جهـــان عشــــق نــــازل.
3. کـــــم ميکنـــــد و غــــــرور شـــــاهي،
چہ چتــرو چہ تخت وچہ مـــــباهي. [1]

معنيٰ: 1. اهو درد سمورو نيڪ بختي جي نشاني آهي. انهيءَ درد ۾ سموري هدايت سمايل آهي.
2. اهو درد سڀ منزلون طيءِ ڪرائي ٿو، ٻنهي جهانن ۾ عشق عطا ڪري ٿو.
3. اهو بادشاهي غرور گم ڪري ٿو، تاج، تخت ۽ غرور کي هٽائي ٿو.

---

[1] مثنوي "درد نامہ": ص 3، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو اڪيڊمي خيرپور، جنوري 1963ع

اهڙيءَ طرح ”وحدت الوجود“ جو فڪر نهايت وضاحت سان سمجهايو اٿس، ۽ مثال ۽ دليل ڏئي ذهن نشين ڪرايو اٿس. انتخاب ۾ به جدا جدا صنفن مان ڪجهه ڪلام ڏنو ويو آهي، جيڪو سندس فڪر ۽ پيغام جي پوري پوري وضاحت ڪري ٿو.

مطلب ته حضرت سچل سرمست انسان کي خود فريبيءَ مان ڪڍي، خودشناسيءَ جو سبق ڏئي ٿو، احساس ڪمتريءَ کان بچائي، انسان کي پنهنجو حقيقي شرف ۽ شان سمجهائي ٿو. هو حڪيمانه انداز ۾ جز ۽ ڪل جي حقيقت ذهن نشين ڪرائي ٿو، انسان کي سندس منزل ۽ مقصود سمجهائي ٿو. هو وڏي جرات ۽ بيباڪي سان حقيقت تان پردو ڪڻي ٿو. جهڙي جرئت، مستي، جوش ۽ بيباڪي سچل سرمست جي ڪلام ۾ آهي، اهڙي ٻئي ڪنهن به شاعر جي ڪلام ۾ نه ملندي. هو انسان کي وڏي واڪي سڏي، جهنجهوڙي، جاڳائي اعليٰ منزل تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. سندس ڪلام، زندگيءَ جو تفسير به آهي، ته تعبير به آهي. هن سوري ۽ سينگار، مئي ۽ مستي، وحدت ۽ ڪثرت، نفي ۽ اثبات جي مختصر لفظن ۾ زندگيءَ جي سمورن رازن کي سموهي ۽ سمائي هڪ نصب العين جي نشاندهي ڪئي آهي. اهوئي سبب آهي جو سندس ڪلام زندگيءَ جو آئينو به آهي، ته زندگيءَ جو تفسير به آهي، ۽ ان سان گڏ اعليٰ ۽ ارفع زندگيءَ لاءِ هڪ پيغام به آهي.

وحدت نامہ

سچل سرمست جي سنيهي جو مول متو "وحدانيت" آهي. هو مختلف طريقن سان توحيد جو عقيدو ذهن نشين ڪرائي ٿو. "وحدت نامہ" ۾ سچو زور توحيد جي سمجهائڻ تي ڏنو اٿس، ۽ "وحدت الوجود" جي فڪر کي دليلن ۽ تمثيلن ذريعي واضح ڪيو اٿس. انهيءَ ڪري هت سندس سنيهي جي چٽائي لاءِ "وحدت نامہ" جو مطالعو ۽ فڪري جائزو پيش ڪجي ٿو:

سچل سائينءَ جي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن هڪ مقصد کي سامهون رکي شعر چيو آهي، ۽ پنهنجي ڪلام کي "سنيهو"" سڏيو آهي. البت ائين بہ چيو اٿس تہ اهو عام ماڻهن لاءِ نہ آهي، ڇاڪاڻ جو انهن جو ذهن ان جي گهرائين تائين پهچي نہ ٿو سگهي. فرمائين ٿا:

چند گوئيم ڪلامي، تم سازيم تمامي،
فهم بفهم پيامي، خواص خواند نہ عوامي،
تا ازين نامہ و نامي، اين خدائي است غلامي.[1]

[ان کان وڌيڪ مان ڇا چوان؟ مان تہ سڀ ڪجهہ چئي چڪو آهيان. تون منهنجي پيغام کي سمجهہ. منهنجو پيغام، خاص ماڻهن جي پڙهڻ لائق آهي، عوام لاءِ نہ آهي. هيءَ دنيا قيد خانو آهي.]

هونئن تہ حضرت سچل سائينءَ جو سمورو ڪلام تصوف جي اسرار و رموز جي وضاحت ۾ آهي، پر هن مثنويءَ ۾ خاص طور تي "وحدت الوجود" کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. فارسيءَ کان سواءِ، سنڌي ڪلام ۾ بہ "وحدت نامو" آهي. فارسي مثنوي "وحدت نامہ" هن بيت سان شروع ٿئي ٿو:

جلوۂ حسن پديدار، تجلي در و ديوار،
درون بيرون دلدار، بہ هر ذره ديدار:
عيانست همہ اسرار، من و ما اي بگذار. (ص 2)

[حُسن جو جلوو ظهور پذير ٿيو، جنهن جي تجلي درو ديوار هر ذري ۾ ڏسي سگهجي ٿي. سمورا راز بي نقاب (ظاهر) ٿي چڪا آهن. تون "مان" ۽ "اسان"، کي ڇڏي ڏي] ڇو تہ، ذات مطلق جو جلوو هر شيءِ مان عيان آهي.

---

[1] مثنوي "وحدت نامہ": ص 18، مرتب: قاضي علي اڪبر درازي، سچل سرمست ڪوآپريٽو اڪيڊمي، خيرپور ڊسمبر 1964ع

"وحدت نامہ" سنڌيءَ جي شروع ۾ بيت ھي آھي:

اول پيــــري پيـــچ، جـــــي بنـــد خيـــالات جـــا،
تنهـــــن پڇاڻـــــا وچ، حلاجـــــي حيــــــرت ۾.

حضرت سچل سرمست وحدت الوجودي صوفي ھو، ۽ منصور حلاج جي نظريہ جو قائل ھو. سندن نظر ۾ منصور جو نظريو اھو شراب آھي، جنھن جي خمار سان ظاهري پردا پري ٿي وڃن ٿا، ۽ دوئيءَ مان نجات ملي وڃي ٿي:

شــراب ايــن منصــوري، از و شـــد مخمـــوري،
محو شد کنز و قدوري، کشف القلوب و قبوري،
بــود ايــن همــہ مــزدوري، بــر هديــہ ز دوري. (ص 2)

[منصوري شراب اھو ئي آھي ۽ ھي ان جو خمار آھي، جنھن سان "کنز" ۽ "قدوري" محو ٿي چڪا آھن. "کشف القلوب" ۽ "کشف القبور" تہ فقط ھڪ مزدوري آھي. اسان دوريءَ کان نجات حاصل ڪئي آھي.]

"کنز" ۽ "قدوري" فقہ جا ڪتاب آھن. سچل سائينءَ جي نظر ۾ حقيقي عشق، ظاهري علم جي دليلن ۽ صحبتن کي بلڪل ختم ڪري ڇڏي ٿو. سندن متئين بيت مان اھو بہ معلوم ٿئي ٿو، تہ "ڪشف" ۽ "ڪرامت"، تصوف جي راھہ ۾ ڪابہ اھميت نہ ٿا رکن. سندن سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام مان بہ اھائي ڳالھہ واضح ٿئي ٿي.

تصوف جي رستي ۾ فنا کي نهايت اھم مقام حاصل آھي. نہ فقط ايترو، پر پھريون مقام ئي فنا جو آھي. "وحدت نامہ" فارسيءَ ۾ سچل سائينءَ خود پنھنجي ڪيفيت ھن طرح بيان ڪئي آھي:

حقاکہ از خود رستيم، سخن راست گفتيم،
اَشـک از ديـده روانم، کنـــم از درد بيــانم،
نــہ هميــم نــہ همـانم، همــہ ســر سـبحانم. (ص 2)

[بيشڪ اسان پنھنجو پاڻ کان آزادي حاصل ڪئي آھي ۽ ھيءَ سچي ڳالھہ چئي آھي. منھنجي اکين مان ڳوڙھا جاري آھن، ۽ مان پنھنجو درد بيان ڪري رھيو آھيان. مان نہ ھي آھيان ۽ نہ ھو آھيان، بلڪ سراپا الاھي راز آھيان.] - يعني فنا کان پوءِ ئي سراپا راز الاھي بنجي ويا.

ٻئي هنڌ فرمائين ٿا، تہ مان خوديءَ کان آزادي حاصل ڪرڻ کان پوءِ ئي هميشہ وصال جي حالت ۾ آهيان:

ڪزمن ما اي رستي، ز مذاهب بگذشتي،
عجب اين است خيالم، بود اين قيل و مقالم،
دائما هست وصالم، جسم و جان وبالم. (ص 2-4)

[تون "مان" ۽ "اسان" يعني، خوديءَ مان آزادي حاصل ڪئي. مذهبن کان اڳتي نڪري وئين. منهنجو هي خيال آهي تہ انوکو، پر اصل ڳالهہ اها آهي تہ مان هميشہ وصال ۾ آهيان. هي جسم ۽ جان مون لاءِ وبال آهي.]

هن وسيع ڪائنات ۾ ڪنهن بہ شيءِ کي حقيقي وجود نہ آهي. وجود مطلق فقط هڪ آهي - يعني وحدت ئي وحدت آهي، ڪثرت عارضي آهي. انهيءَ ڪري سموريون صورتون خيالي آهن. طالب کي گهرجي، تہ ان راز کي سمجهي، دوئيءَ کي دور ڪري ۽ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري. ان کان پوءِ ئي کيس هميشہ لاءِ حق جو وصال حاصل ٿيندو، ۽ بقا جي مقام تي پهچي ويندو. حضرت سرمست فرمائي ٿو:

نہ ڪسي داند حالم، هست موهوم اشڪالم،
هر ڪجا او، تو ڪجائي، بگذري از من و ما اي،
گر بہ بحر عدم آيي، نہ فنا اي بہ بقا اي

[منهنجي حال جي خبر ڪنهن کي بہ نہ آهي. سڀ صورتون خيالي آهن. هر جڳهہ اهوئي آهي. تون ڪٿي آهين؟ خوديءَ کي ڇڏي اڳتي وڌي وڃ. تون جيڪڏهن پنهنجو پاڻ کي نابودي جي سمنڊ ۾ آڻيندين، تہ فاني نہ ٿيندين، بلڪ بقا حاصل ڪندين.]

جوش ۽ مستي ئي انهيءَ اسرار کي کولي سگهي ٿي. ان کان سواءِ طالب جي ڪاميابي ناممڪن آهي. جوش ۽ مَستي وري عشق حقيقي جي ذريعي ئي اچي سگهي ٿي. فرمائين ٿا:

تو بيايي بجوشي، خلعت عشق بپوشي،
بسرم هست خماري، ڪہ عيان شد اَسراري،
موج مستي بڪناري، برساند يڪباري. (ص 4)

[جوش ۾ اچ، عشق جي پوشاڪ پاءِ. منهنجي دماغ ۾ اهڙو خمار آهي، جنهن جا اسرار کلن ٿا. هيءَ موج ۽ مستي، آخر هڪ دفعي منزل مقصود تائين پهچائي ڇڏيندي.]

سچل سائينءَ پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت هن طرح بيان ڪئي آهي:

چہ کنم حالت مستم، گَہ بالا گَہ پَستم،
بخلائق بد نامم، خاص هستم نہ عامم،
نہ جماعت نہ امامم، کردم از زهد سلامم. (ص 4)

[مان پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت ڪهڙي بيان ڪريان. ڪڏهن بلنديءَ تي آهيان، ڪڏهن هيٺانهينءَ ۾ آهيان. ماڻهن ۾ بدنام ٿيس. نہ خاص ماڻهن ۾ شمار ٿيان ٿو، نہ عام ماڻهن ۾ ليکيو وڃان ٿو. نہ مقتدي آهيان، نہ امام ئي آهيان. پر زهد کي مون سلام (ترڪ) ڪري ڇڏيو آهي.]

درد عشق انعامم، راه توحيد مقامم،
دردِ عشق چہ چاره، زدم از عشق نقاره،
دل ما پاره پاره، ز سبب خاص قطاره. (ص 4-6)

[عشق جو درد منهنجو انعام آهي. وحدت جي راهہ منهنجي منزل مقصود آهي. عشق جي درد جو ڪوبہ علاج نہ آهي. مون عشق جو بگل وڄايو، اسان جي دل ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويئي، انهيءَ ڪري ئي منهنجو شمار خواص مان ٿيڻ لڳو.]

ان مان معلوم ٿيندو، تہ حقيقي عشق جي انتهائي منزل سرمستيءَ واري ڪيفيت آهي. حضرت سچل سرمست جي نظر ۾ انهيءَ عشق جي ئي ذريعي ذاتِ مطلق جي سواءِ ٻين سڀني شين کان قطع تعلق ٿي وڃي ٿو. ۽ طالب فنا جي مقام تائين پهچي وڃي ٿو:

عشق دوکار بداند، اول از خود برهاند،
سر بشمشير بُراند، جز خدا هيچ نماند،
بس بہ محبوب رساند، غير خيالات براند. (ص 16)

[عشق ٻہ ڪم ڪري ٿو: پهريون اهو تہ پنهنجو پاڻ کان آزادي ڏياري ٿو. ۽ ٻيو اهو تہ تلوار سان سر وڍي ٿو. تان جو الله تعاليٰ جي ذات کان سواءِ ٻي ڪابہ شيءِ باقي نہ ٿي رهي. ان کان پوءِ محبوب سان ملائي ٿو، ٻيا سمورا غير خيال دل مان ڪڍي ڇڏي ٿو.]

پر عشق آسان نہ آهي، ان لاءِ وڏي همت گهرجي:

همچو منصور بداني، تابيا گر تو تواني،
شمس زو همت نشاني، گر کند اين انساني،
گشت زو سرمد فاني، سهل اين راه نداني. (ص 16)

[جيڪڏهن تو ۾ منصور جهڙي همت آهي تہ پوءِ بيڌڙڪ عشق جي ميدان ۾ ٽپي پئہ. اوڏي همٿ وارو شمس تبريز انهيءَ عشق جي نشاني آهي، ڇاڪاڻ جو عشق انسانيت کي ختم ڪري ڇڏي ٿو. سرمد کي بہ انهيءَ ئي ختم ڪيو هو. انهيءَ ڪري، انهيءَ راهہ کي آسان نہ سمجهہ.]

حضرت سچل سائينءَ پنهنجي حقيقي عشق جو جيڪو تجربو بيان فرمايو آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ جڏهن عشق جي بحر ۾ وڃي پهچن ٿا، تہ کين ذات مطلق کان سواءِ ڪوبہ حقيقي وجود ڏسڻ ۾ نہ ٿو اچي. انهيءَ ڪري دنيا کان منهن موڙي ڇڏين ٿا:

چون بہ هر سوي دويدم، بہ بحر عشق رسيدم،
نعره اي موج شنيدم، جُرعہ اي ز درد چشيدم،
غير آن يار نديدم، سرزِ عالم بکشيدم. (ص 8)

[مان جڏهن هر طرف ڊوڙڻ کان پوءِ عشق جي بحر تي وڃي پهتس، تہ اتي موج جو آواز ٻڌم، ۽ اتان ئي درد جو ڍُڪو چکيم. مون کي انهيءَ ذات واحد کان سواءِ ٻيو ڪوبہ يار ڏسڻ ۾ نہ آيو. انهيءَ ڪري مون دنيا کان منهن موڙي ڇڏيو.]

ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ همہ اوست جو اقرار اهڙيءَ طرح ڪن ٿا، جيئن ڪو پنهنجو تجربو يا صحيح مشاهدو بيان ڪندو هجي. ان کان پوءِ انهيءَ نظريي کي قرآن حڪيم جي آيتن ۽ عقلي دليلن جي ذريعي سمجهائڻ ۽ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. قرآن مجيد جي آيت "اينما تولو افثم وجہ الله" (يعني جيڏانهن تون رخ ڪندين، اوڏانهن الله هوندو.) ڏانهن اشارو ڪندي، فرمائين ٿا، تہ جڏهن تون تقليد جو رستو ڇڏي پاڻ تحقيق ڪندين، تہ پوءِ توکي هر طرف فقط ذات مطلق جوئي جلوو ڪارفرما نظر ايندو[1].

---

[1] تقليد اختيار نہ ڪرڻ بابت "وحدت نامہ" سنڌي جو هڪ بيت آهي:
هيءَ نہ واٽ هنئاءِ جي، آهي نڪا تقليد،
تحقيقاً توحيد، آهي راهہ رسول جي.

اين راه نه تقليدي، چونڪه براو تو رسيدي،
جرعه زمي چشيدي، سر ز حبيب بڪشيدي،
ثم وجه الله بديدي، در عشقش بگزيدي.

[هي رستو تقليد جو نه آهي. تون جڏهن ان جي ويجهو پهچندين، ته شراب جو هڪ ڍڪ پيئندين ۽ منهن، حبيب ڏي ڪندين ته تو کي هر طرف الله ئي الله نظر ايندو. پوءِ تون ان جو عشق اختيار ڪندين.]

قرآن شريف جي آيت، "وَ هُوَ مَعکُم اَينَما کُنتُم" (يعني، اوهين ڪٿي به هجو، الله اوهان سان گڏ آهي.) جو حوالو ڏيئي، انهيءَ ئي مسئلي کي ثابت ڪن ٿا:

"وَ هُوَ مَعکُم" اقرار است، ڪلمه آن حق اعتبار است.
کُنم از سر بياني، بجهان عين عياني،
نبُود شڪ و گُماني، بُود اسرار نهاني. (ص 8)

["وهو معکم" جو اقرار آهي، ۽ هي حق جو ڪلمو قابل اعتبار آهي. مان هڪ اهڙي راز کي دنيا جي اڳيان بي نقاب (ظاهر) ڪري رهيو آهيان، جنهن ۾ ڪنهن به قسم جو شڪ شبهو ڪونهي. واقعي، هي هڪ ڳجهو راز آهي.]

ظاهري تمثيلن ذريعي سمجهائين ٿا ته ڳُڙ، مصري ۽ کنڊ بظاهر جدا جدا شيون آهن، پر اهي هڪ ئي شيءِ، ڪمند مان پيدا ٿيون آهن. يعني ڪثرت ۾ دراصل وحدت جو ئي جلوو آهي. فرمائين ٿا:

اي ز وحدت ڪثرت بين، قند و مصري شکر بين،
در اصل نيشکر بين، زو همين هر اثر بين،
هست يکسان نه دگر بين، اي پسر ڪن تو نظر بين. (ص 10)

[اي پُٽ! وحدت مان ڪثرت کي ڏس. تو کي جيڪي ڳُڙ، مصري ۽ کنڊ نظر اچن ٿا، اهي دراصل ڪمند مان ئي آهن، ۽ ان جا مختلف رُوپ آهن. انهن کي هڪ ئي سمجهه، هڪ ٻئي کان مختلف نه سمجهه ۽ چڱيءَ طرح سان غور ڪر.]

اُن کان پوءِ ٻِجَ جو مثال ڏنو اٿن، جنهن مان وَڻ پيدا ٿئي ٿو. جنهن ۾ جدا جدا ٽاريون، پَن ۽ ميوو ٿئي ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ سون، مِٽي ۽ ڪپهه جو مثال به ڏنو اٿن. فرمائين ٿا ته سون مان مختلف زيور ٺهن ٿا، مِٽيءَ مان

علحده علحده قسم جا ٽانو نهن ٿا، ۽ ڪپهه مان جدا جدا قسم جا ڪپڙا تيار ڪيا وڃن ٿا. پر مختلف زيورن جو اصل هڪڙو ئي آهي، يعني سون. مــٽيءَ جي ٿانون جي ابتدائي شيءِ بہ هڪ ئي آهي، يعني مِــٽي. اهڙي ريت مختلف ڪپڙا بہ ساڳيءَ ڪپهه مان تيار ڪيا وڃن ٿا.

ان مان سندن اهو مطلب آهي، تہ ڪثرت ۾ دراصل وحدت ئي ڪارفرما آهي. اهو ثابت ڪرڻ ڪان پوءِ، فرمائين ٿا تہ تون پاڻ کي چڱيءَ طرح سڃاڻ، اها ذات تو کي تو ۾ ئي ملندي:

پاڪ ذات اندرون تو، گر گشتي و شَــوي او،
من نيم اوست هميگو، هست آن احد مدان دو،
دست از خويشتن شو، راست گفتـم بيـان نـو. (ص 12)

[اها ذات پاڪ تو ۾ ئي آهي، تون پنهنجو پاڻ کي گم ڪر ۽ "هُـو" ٿي وڃ. هي مان پنهنجي طرفان نہ، پر ان جي چوڻ تي ئي چئي رهيو آهيان. ان کي بہ نہ سمجهہ، هو هڪ آهي. تـون پنهنجو پـاڻ تـان؛ ستبردار ٿي وڃ. هيءَ مـان نئين، پر سچي ڳالهہ ڪئي آهي.]

سندن نظر ۾ آدم جي عظمت جو سبب بہ اهوئي اهـي. طـالب کي سندس عظمت هن طرح سمجهائين ٿا:

تـــون نـــ جُـــو اي دريـــا اي، ايڪـــ در غيـــر نيـــايي،
ايـــن همـــ از تـــو ضيـــا اي، بگـــذر از زهـــد ريـــا اي،
هســـت درجـــ تـــو علايـــي، نـــ فنـــايي بـــ بقـــايي. (ص 12)

[تون پاڻيءَ جي ننڍي واهي نہ آهين، پر درياهہ آهين. تون پاڻ کي غير ۾ شامل نہ ڪر. هر شيءِ ۾ تنهنجو ئي جلوو آهي. نمائشي زهد کي ترڪ ڪر. تنهنجو مرتبو تمام بلند آهي. تون فاني نہ، پر باقي آهين.]

سندن نظر ۾ جسم فاني ۽ روح باقي ۽ اصل شيءِ آهي، سِـپ ۽ موتـيءَ جي تمثيل جي ذريعي، انهيءَ شيءِ کي هن طرح سمجهايو اٿس:

جسـم هسـت ايـن يـڪ خانــ، جــاي پــاڪيزه شــهانہ،
در صــدف چــون دردانـــ، ايـــن نباشـــد بتخانـــ؟
بيشـــڪني شـــو مردانـــ، تـــا شـــوي يـــار يگانـــ. (ص 12)

[هي جسم هڪ گهر جيان آهي، جيڪو ڏسڻ ۾ تمام سٺو ۽ شاندار نظر اچي ٿو. روح ان ۾ ائين آهي، جيئن سپ ۾ موتي. ڇا هي گهر بتخانو نه آهي؟ همت کان ڪم وٺي، ان کي ٽوڙي ڇڏ، جيئن تون يگانو يار ڀنجي وڃين.]

يعني فنا کان پوءِ ئي بقا حاصل ٿئي ٿي. هڪ ٻئي هنڌ فنا کي هن طرح سمجهايو اٿس:

نيست ز آنجا بگذشتن، دست از عالم شُستن،
باز پس نيست برفتن، از همه دل بگُسستن،
هست اينجاي کُشتن، ز کفر و دين بر گشتن. (ص 14)

[اوڏانهن وڃڻ جو مطلب ئي دنيا کان هٿ ڌوئڻ آهي. پوءِ وري واپس نه اچجانءِ. هر شيءِ کان قطع تعلق ڪجانءِ. پنهنجو پاڻ کي هت فنا ڪجانءِ ۽ دين ڪفر کان مُنهن موڙي ڇڏجانءِ.]

اها جان قربان ڪرڻ جي تعليم فقط عشق ئي ڏئي ٿو:

عشق تا سر چو بر آرد، اشک از ديده ببارد،
رُو بناموس نيارد، هيچ جاي نگذارد،
دانه سبحه نه شمارد، در ره حق بسُپارد. (ص 14)

[جڏهن عشق ظاهر ٿيندو آهي، ته اکين مان ڳوڙها وهائي ڇڏيندو آهي. نه ناموس ۾ عزت ڏي نهاريندو آهي، ۽ نه ئي ڪٿي ٽانيڪو ڇڏيندو آهي، عشق تسبيح پڙهڻ نه سيکاريندو آهي، هو حق جي راهه ۾ پاڻ کي حوالي ڪندو آهي.]

عشق دارد دو نشاني، ميکند اين تن فاني،
بس بقا باقي ماني، اين اشارت "من راني"،
ز حديث ات بخواني، از پيغمبر سر داني. (ص 14)

[عشق جون ٻه نشانيون آهن: پهرين اها ته جسم کي فنا ڪري ڇڏيندو آهي، ۽ ٻي اها ته پوءِ ابدي زندگي بخشيندو آهي. هي "من راني" جو اشارو آهي، ۽ تون حديث شريف سان ٻه ان جي تصديق ڪري سگهين ٿو. دراصل هي پيغمبرانه راز آهي.]

"من راني" مان هيءَ حديث مراد آهي: "مَن رَاني فَقَد راءَ اللّٰہ" (يعني، جنهن خدا جو رسول ڏٺو، ان الله کي ڏٺو). ابن عربي ۽ ٻين صوفي بزرگن، نهايت ڪُليءَ طرح چيو آهي، ته سچي ڪائنات جا ڪارٽي ٻه

حضور صلي الله عليه و آله وسلم جن آهن، تہ فيض جا سرچشما بہ پاڻ ئي آهن. ان مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ الاهي اسرار ۽ رموز سمجهائڻ واري فقط هڪ ئي ذات آهي. حضرت سچل سرمست بہ انهيءَ هستيءَ جي آڏو سر جهڪائي عرض ٿو ڪري:

بہ همين عالم اظهار، هست اين ڪلمۂ اقرار،
يا محمد مصطفيٰ ﷺ، يا مجتبيٰ، رخ مرا نماي يا نورالهديٰ،
ما ڪہ غريب و مسڪينم، تو همي داني ڪہ ما. (ص. 18)

[هن ڪائنات ۾ جنهن ڪلمي جي اقرار جو اظهار ٿيو آهي، سو هيءُ آهي تہ يا محمد مصطفيٰ ﷺ، يا مجتبيٰ، يا نورالهديٰ، مون کي پنهنجيءَ زيارت سان نواز. اوهان کي خبر آهي تہ مان هڪ غريب ۽ مسڪين آهيان.]

بادشاهہ من تُو اي، من بنده ام،
اندر اين بدڪاري شرمنده ام،
رحم فرما بر من مسڪين تو،
ده دلم يا نبي تسڪين تو،
آمدم عاجز بدر تو شرمسار،
ڪرده ام عصيان بيحد بيشمار. (ص. 18)

[اوهين منهنجا بادشاهہ آهيو ۽ مان اوهان جو غلام آهيان. مان پنهنجن ڏوهن تي شرمسار آهيان. يا رسول الله مون مسڪين تي رحم فرماءِ، ۽ يا نبي الله منهنجي دل کي تسڪين عطا ڪر. مان اوهان جي دروازي تي ندامت ۽ انڪساري جو سر وٺي آيو آهيان، جو مون بيحد ۽ بي حساب گناهہ ڪيا آهن.]

اين گدا بدرت اميدوار، بخش ديدارم مرا اي شهسوار،
نالہ بشنو يا شفيع المذنبين، ولي تو باشي رحمت اللعالمين،

[هي پينو اوهان جي در تي اميدوار ٿي حاضر ٿيو آهي. اي شهسوار، مون کي پنهنجي ديدار جو شرف عطا ڪر. اي شفيع المذنبين، منهنجي فرياد ٻُڌ. اوهين رحمت اللعالمين آهيو، اوهين هن ڪائنات جا سردار ۽ مير مرسل آهيو، اوهين پنهنجيءَ صفات ۾ الله جي ذات جا خاص مظهر آهيو.]

حسن و عشق

سونهن سان اسان جو ازلي ناتو آهي. هو هميشه سونهن جو متلاشي رهيو آهي. هن هر ماڳ ۽ مڪان، وٿ ۽ وکر ۾ حسن کي ڳوليو آهي، ۽ عشق کي پنهنجي جيءَ ۾ جاءِ ڏني آهي. هن جي رهڻي ڪهڻي جي ڦيرگهير، ثقافت ۽ معاشرت جي اُٿل پٿل، جمال جي جلوي جو نتيجو آهي. حسن ۽ عشق جا داستان، انسان جي فن ۽ فڪر تي اثر انداز ٿيا آهن. سمورا لطيف فن، جماليات جي جلوي جي پيداوار آهن، ۽ انسان جي انهيءَ فطري جذبي جي ترجماني ڪن ٿا. خاص طرح شاعريءَ جو بنياد ئي انسان جي جمالياتي ذوق ۽ شوق تي آهي. جڏهن حسن ۽ عشق، دل ۾ تڙپ پيدا ڪري ٿو، ته شاعري وجود وٺي ٿي. اهوئي سبب آهي، جو شاعري سراپا سونهن آهي، ۽ سونهن سان ان جو گهرو، گهاٽو ۽ ازلي سٻنڌ آهي. يعني حسن و عشق درد ۽ سوز، هجر ۽ وصال شاعريءَ جا بنيادي ۽ بين الاقوامي مضمون آهن. سچل سائينءَ به نهايت سهڻين تشبيهن سان محبوب جي حسن جي تعريف ڪري ٿو. "ديوان خدائي" ۾ فرمائي ٿو:

1. ناگــــــه دلم ربــــــوده بانـــــــاز آن نگـــــــاري،
در ڪوچهِ اي محبت ڪرده عجب شڪاري.

2. ابروئـــي ڪـــج ڪمـــانش چشـــمان ســـياه مســـتش،
از تيـــر مژگـــان بگرفتـــه ام ڪنـــاري.[1]

معنيٰ: 1. هن محبوب اوچتو جلوو ڏيکاري، منهنجي دل ڪسي ورتي ۽ محبت جي گهٽيءَ ۾ عجب انداز سان مون کي شڪار ڪيو.

2. ان جا خمدار ابرو ڪمان وانگر آهن ۽ ان جون ڪاريون اکيون مست آهن، جن پلڪن جا تير هلائي مون کي گهايل ڪري ڇڏيو.

اهڙيءَ طرح جمال جو جلوو، حسن جي هاڪ، وڇوڙي جا ورلاپ، درد جون دانهون ۽ وصال جون وايون سندس سموري سنڌي، سرائڪي، اردو ۽ فارسي ڪلام ۾ نمايان نظر اينديون. اهڙي قسم جو ڪلام هن انتخاب ۾ جدا جدا صنفن مان ڏنو ويو آهي.

---

[1] "ديوان خدائي": ص. 6، مرتب: قاضي علي اڪبر درازيءَ دفعو ٻيو، سيپٽمبر 1979ع

سچل سائينءَ جي حسن و عشق جو تصور بہ حقيقي آھي. حسن مان سندس مطلب آھي: حسن حقيقي، جنھن کي نہ فنا آھي ۽ نہ زوال. انھيءَ ڪري ھو جنھن عشق جو ذڪر ڪري ٿو، اھو حقيقي آھي، ۽ نہ مجازي:

"عرش ڪرسيءَ تون اچي اتاھين،
من سچوءَ جي تو مائين پلي مائين."

—

پسڻ ڪارڻ اکڙيون، صاحب سارن ٿيون،
پاٽيءَ گاڏئون رت جان، ھنجون ھارن ٿيون،
اکيون ڏسن نہ غير کو، واحد وارن ٿيون،
"سچو" اھي ڳالھڙيون، نت مون کي مارن ٿيون.

—

عقل علم سڀ ڇوڙ ڏتوسي، عشق ڏنو اولارو،
اکيان کول تہ ظاھر ڏيکين، سير سڄڻ جو سارو،
پرجھي پير اوڏانھين پايو، ھوت اتوَ ھاڪارو.

مطلب تہ سچل سائين، انسان جي انفرادي حيثيت کي امر بنائڻ لاءِ حسن حقيقي سان نينھن نيائڻ جو ڏس ڏئي، فنا جي منزل جا اسرار ۽ رموز سمجھائي ٿو. ھو چوي ٿو، تہ وجود وڃائڻ کانسواءِ وحدت جي واديءَ ۾ پھچي نہ ٿو سگھجي. انھيءَ ڪري ھو بار بار انھيءَ ڳالھہ تي زور ڏئي ٿو، تہ پنھنجو پاڻ کي فنا ڪر. انھيءَ کي "نفي" يا "فنا" چيو ويندو آھي. فنا کان پوءِ ئي بقا آھي، ۽ نفيءَ کان پوءِ ئي اثبات آھي. ھو حسن حقيقي جي وصال لاءِ درد جون دانھون ۽ وڇوڙي جا ورلاپ ڪري، مستيءَ ۽ مدھوشيءَ ۾ حقيقت بيني ۽ حق شناسيءَ جو سبق ڏئي ٿو.

فني خوبيون

شاعرانہ خوبين جي لحاظ کان ڏسو تہ سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ اهي سموريون خوبيون ملنديون. جيڪي هڪ اعليٰ درجي جي شاعريءَ لاءِ ضروري آهن. سمورو ڪلام سهڻين تشبيهن سان سينگاريل آهي. رنگيني ۽ دلڪشي، رواني ۽ نغمگي سندس ڪلام جون خاص خوبيون آهن.

سونهن جي ساراهہ وقت سيبتيون، سُهائينديون ۽ سهڻيون تشبيهون آڻي، شعر کي رسيلو ۽ رنگين بنائي ٿو. بيتن واري ڀاڱي ۾ تورڙي ڪافين ۾ هيٺ اهڙي نموني جا انيڪ بيت نظر ايندا.

نموني طور هڪ بيت هيٺ ڏجي ٿو:

ڪُجا ڪج محراب، منهن تي محبوبن جي،
ستون سيپارن جون، پڙهڻ تيون ثواب،
پرهہ سندا باب، "سچل" سڀ ختم ڪيا.

بيت: جيتوڻيڪ بيت اڳ ئي ڪافي ترقي ڪئي هئي، پر سچل سرمست ان ۾ نئون رنگ ۽ نئون حسن پيدا ڪري، منجهس جدت پيدا ڪئي. مضمون جي لحاظ کان نہ فقط مروج رومانوي داستانن جهڙوڪ: سسئي پنهون، نوري ڄام تماچي، مومل راڻو، هير رانجهو، عمر مارئي، سهڻي ميهار ۽ سورٺ وغيره تي بيت چيا اٿس، پر عنوانن تي بہ بيت چيا اٿس، جهڙوڪ: روجهن ۽ ڪانگل بابت بيت، پورب جا بيت، وحدت جا بيت ۽ حقيقت جا بيت نموني طور ڪجهہ بيت عنوان مان ڏجن ٿا:

روجهون: روجهون رڻ ياد ڪيو، اييون رت رئن،
هر ڪنهن ويل هئن، اهڙن اورا تن ۾.

پورب: ڪري لنگهيا لوڪ، مون لاهوتي لوڙا،
گهوڙا ڙي گهوڙا، جي مون من مستان ٿيو.

وحدت: اول پيري پڄ، جي بند خيالات جا،
تنهن پڄاڻون وڄ، حلاجي حيرت ۾.

حقيقت: هو يي کين اڇٽو، هي ٻـ کين ويو،
نفيءَ ۽ اثبات ڪئون، پري خيال پيو،
”سچو“ سچ ٿيو، ٻي ٻانهپ ٻولي ناهـ ڪا.

ان کان سواءِ جهڙيءَ طرح فارسيءَ ۾ ”راز نامہ“، ”تار نامہ“، ”وحدت نامہ“ وغيره مثنويون چيون اٿس، اهڙيءَ طرح سنڌي بيتن ۾ ”وحدت نامہ“ ۽ ”قتل نامہ“ چيو اٿس. ”وحدت نامہ“ سمورو هڪ ئي طويل ڪبت ۾ آهي ۽ 178 مصرعن تي مشتمل آهي. جيتوڻيڪ ايڏي طويل ڪبت آهي، تڏهن بہ قافيا نهايت صحيح ۽ موزون آهن. ان کان سواءِ تسلسل، رواني ۽ بيساختگي سندس خاص خوبيون آهن. هن کان اڳ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو ”زاداالفقير“، مخدوم عبدالله نرئي واري جو ”ڪنزالعبرت“، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي جي ”حقيقت محمدي“ ۽ ڪن صورتن جو تفسير ڪبتن ۾ ملي ٿو. پر حضرت سچل سرمست جي مذڪور ڪبت فني لحاظ کان سيني کان منفرد آهي. هن ۾ جيڪا بي ساختگي ۽ رواني آهي، سا اڳين ڪبتن ۾ ڪانهي. نموني طور شروعات جون مصرعون ڏجن ٿيون:

اول ساراهہ ڪر سبحان جي مولا جو ملڪن،
مڙيائي محفوظ ڪيا ڏسو ڏيهہ ڏٽين،
ڪي ڪامل ڪرسيءَ تي چڙهي وه وه واعظ ڪن.
ڪي ڪاتب ڪتابن جا سوين سبق ڏين،
ڪي مسئلہ مسائل ڪيو نياءُ ميان نبيرن،
ڪي پڙهيا پاڻ پر وجهہ سان.پڙهيون پڙهيائين.

هن مان ڏسڻ ۾ ايندو، تہ ٻولي بہ نهايت سپڪ، سلوڻي ۽ روزمره استعمال ٿيندڙ ڪم آندي اٿس. هن ڪبت کان سواءِ ٻيا بہ ڊگها بيت چيا اٿس، پر اهي ڪبتون نہ آهن، ڇاڪاڻ جو قافيو انهن جي آخري مصرع جي وچ ۾ اچي ٿو. ڊگهن بيتن سان گڏ ٻن مصرعن تي مشتمل صحيح قسم جا سورٺا ۽ دوها بہ چيا اٿس. روجهن وارا بيت، پورب جا بيت، وحدت جا بيت ۽ حقيقت جا بيت گهڻو ڪري هن قسم جا آهن. روجهن واري بيتن مان سورٺي جو مثال هن هيٺ ڏجي ٿو، جنهن جي ٻنهي مصرعن جي وچ تي قافيو آهي:

"سچو" رک سماءِ، تو ماڻهو روجهن سان گڏين،
هاڻي صبر منجهہ آءُ، ڪمائي پوري ڪري.

دوهي ۾ بہ بہ مصرعون ٿينديون آهن، پر قافيو ٻنهي مصرعن جي پويان ايندو آهي. وحدت جي بيتن مان دوهي جو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

قدر هدايت جو، آهي، ۾ ضلالت،
جي ضلالت نہ هئي، تا ڪا تي هدايت.

جيئن شاهہ ڪريم جي ڪلام ۾ سورٺا ۽ دوها بہ ملن ٿا، تہ سورٺا ۽ دوها جي ميل وارا بيت بہ ملن ٿا، تيئن حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ دوهن ۽ سورٺن سان گڏ دوهي ۽ سورٺي جي ميل وارا ٻن مصرعن تي مشتمل بيت بہ ملن ٿا. هيٺئين بيت جي پهرين مصرع دوهي جي ۽ ٻي سورٺي جي آهي:

هيءَ نہ واٽ هواءِ جي، آهہ نڪا تقليد،
تحقيقاً توحيد، آهي راهہ رسول جي.

نہ فقط ايترو، پر بيت جي سٽا سان لاڳاپيل نرالا نمونا بہ ملن ٿا، جهڙوڪ: مسلسل دوها، مسلسل بيت، ڏوهڙا، ڪلام ۽ ٽيهہ اکري وغيره. انهن جو تعارف ٽين باب جي انتخاب ۾ ڏنو ويو آهي.

هن مان معلوم ٿيندو، تہ حضرت سچل سرمست نہ فقط طويل بيتن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي، پر ٻن مصرعن وارن بيتن ۽ انوکي سٽا وارن بيتن کي بہ پنهنجي خيالات جي اظهار جو ذريعو بڻايو آهي. سندس بيتن جي خاص خوبي اها بہ آهي، تہ انهن ۾ رنگيني ۽ دلڪشي آهي، ۽ منجهن حسن ۽ عشق جو ذڪر نهايت دلگداز نوع ۾ ملي ٿو. محترم حامي صاحب جو رايو آهي:

"سنڌي خواه سرائڪي دوهڙن ۽ بيتن ۾ حسن و عشق جو راز و نياز جون اهي موشگافيون ڪيائين، جن جي تقليد مولوي لطف علي ۽ خواجہ غلام فريد جهڙن شاعرن کي ڪرڻي پئي. بيدل، حمل ۽ ٻيا ڪيترائي سنڌي شاعر سچل سائين جي ڪلام کان متاثر ٿي شعر چوڻ لڳا."

مطلب تہ سچل سائين بيت کي وڌيڪ رنگين ۽ جاذب بڻائي پيش ڪيو آهي. اهوئي سبب آهي جو پوين سنڌي شاعرن کي سندس نقش قدم تي هلڻو پيو.

مضمون جي لحاظ کان عنوان تي بيت ۽ فارسيءَ جي نموني تي "نامہ" اڳ ڪنهن بہ سنڌي شاعر نہ چيا هئا. سچل سائين ئي عنوانن تي بيت ۽ "نامہ"

چوڻ جو بنياد وڌو. پوين شاعرن سندس انهيءَ تجربي جي بہ تقليد ڪئي آهي. ڪانئس پوءِ پهريون شاعر حضرت بيدل آهي، جنهن سندس تتبع ۾ "وحدت نامو" چيو. بيتن جي مضمونن ۾ تسلسل، تنوع ۽ هم آهنگي پيدا ڪرڻ لاءِ بيتن ۾ وراڻ وارا لفظ ڪم آندا ويندا آهن. وراڻن جا عام طرح بہ قسم ٿيندا آهن. هڪ نمونو اهو آهي، جنهن ۾ بيتن جو سلسلو ساڳين لفظن يا فقرن سان شروع ٿيندو آهي. سچل سائينءَ وٽ وراڻن جو اهو سلسلو بہ ملي ٿو. نموني طور ٽي بيت هن هيٺ ڏجن ٿا:

(1) ڪيچيئڙا ڪالهہ ويا، تنگ اُنن تاٽي،
هوتن ريءَ هاٽي، اگڻ نهاري نہ سگهان،

(2) ڪيچيئڙا ڪالهہ ويا، اجا مون وتانءُ،
پرين پچاڻانءُ، اگڻ ڏسي نہ سگهان.

(3) ڪيچيئڙا ڪالهہ ويا، جات اولي جت،
هيءِ هيءِ هٿان هت، اگڻ ڏسي نہ سگهان.

ٻيو نمونو اهو آهي، جنهن ۾ هڪ بيت جو پويون اڌ، ٻئي بيت جو پهريون اڌ ٿي ايندو آهي. سچل سائينءَ جي رسالي ۾ اهڙو نمونو بہ ملي ٿو. نموني طور بہ بيت هيٺ ڏجن ٿا:

(1) وسي پيو وڏ ڦڙو، پنيون پٽ پريون،
پٽاريون پٽن تان، وٽاٽين وريون،
ڪيرن جون ڪريون، چاڏيين ڏنئون چاه مان.

(2) چاڏيين ڏنئون چاهہ مان، ڪيرن جون ڪريون،
وهائينديون سي آئيون، ٽڻن مان ٽريون،
پٽاريون پريون، آيون وسائي وڏ ڦڙا.

انهن ٻن نمونن کان سواءِ سچل سائينءَ جي رسالي ۾ "وراڻن" جو هڪ ٽيون نمونو بہ ملي ٿو، جيڪو ٻين شاعرن جي شعر ۾ نظر نہ ٿو اچي. سچل سرمست جي رسالي ۾ بيتن جون ڪيتريون ئي اهڙيون ڪنڊيون ملن ٿيون، جن ۾ بيتن جي پوين سٽن جا آخري اڌ هڪجهڙا آهن. نموني طور هڪ ڪنڊيءَ جا بہ بيت هيٺ ڏجن ٿا:

(1) اندر آڳ عشق جي، ويو ٻاروچو ٻاري،
ڪارڻ ڪوهياري، متي راهہ رئان گهڻو.

(2) ڪاف ڪشالا ڪيترا، تڪيءَ مون نہ ٿين،
جيڏيون ڪاڻ جتن، متي راھہ رئان گھٽو.

بيتن جي قافين جي لحاظ کان بہ سچل سائينءَ وٽ نواڻ ۽ نرالائي نظر اچي ٿي. ڪيترين قافين ۾ "ڙ" تصغير آيل آھي، جنھنڪري ميناج ۽ موسيقيءَ جي ليءِ پيدا ٿي پيئي آھي:

ور وٺا ويڙھيچن جا، اھي موتئين مالھڙيون،
راس نہ اچن روح کي، ٿالھہ ۽ ٿالھڙيون،
سنگھارن جون سومرا، چڱيون چالڙيون،
جو فجر ڦوڪي سنديون، ڪن دانھہ دالڙيون،
ورسي لويون لاک جون، پن شال ۽ شالڙيون،
انئي پھر اکيون، منھنجون عمر آلڙيون.

اھڙيءَ طرح انوکي سٽا وارا ڪيترائي قافيا مارئيءَ جي بيتن ۽ سسئي جي جھولڻي ۾ ملندا. خاص طرح سان جھولڻي جي بيتن ۾ قافيہ جي لفظن جي پويان "ڪي" آڻي، بيتن جي بيھڪ ۾ پختگيءَ سان گڏ رواني ۽ رس پيدا ڪيو ويو آھي. ھن انتخاب ۾ جھولڻي مان چونڊيل بيت اھڙي نموني جا آھن. انھن قافين ۾ نيٺ سنڌي لفظ سھڻي نموني سِٽيا ويا آھن:

ڪيچن ڪڍ لڳي ھوءَ کھڪي،
پھرين پور تڪر سان ٿھڪي.

جھولڻي جي بيتن ۾ سسئيءَ ۽ سندس سرتين جي گفتگو ڏني وئي آھي، جنھنڪري مڪالماتي انداز پيدا ٿي پيو آھي. مطلب تہ سچل سائينءَ جي بيتن جي سٽا توڙي قافين ۾ نواڻ بہ آھي، تہ رواني ۽ رس بہ آھي. سچل سائينءَ عام سنڌي بيتن ۾ بہ پنھنجا خيال ظاھر ڪيا آھن، تہ نئين ۽ انوکي سٽا وارا بيت بنائي، منفرد ۽ موثر اسلوب سان بہ پنھنجو مقصد ظاھر ڪيو اٿس. اھوئي سبب آھي، جو سچل سرمست ڪي نہ فقط اعليٰ فڪر جي لحاظ کان عظيم ۽ منفرد شاعر چئبي سگھون ٿا، پر فني سٽا جي انوکي انداز ۽ انفرادي اسلوب بيان جي خيال کان بہ کين سنڌي شاعريءَ ۾ اعليٰ ۽ ارفع مقام حاصل آھي.

"ڪافيءَ جا گھاڙيتا": بيتن کان سواءِ سچل سرمست وٽ ڪافين جا بہ ڪيترائي نمونا يا گھاڙيتا ملن ٿا. سنڌي شاعريءَ ۾ ھي پھريون شاعر آھي،

جنهن پهريون پيرو ڪافيءَ کي وسعت بخشي، ۽ ان ۾ فني سٽا جا ڪيترائي نوان، سهڻا ۽ سيبائتا نمونا پيدا ڪيا. سمايا ۽ عام ڪيا. ايتري قدرجو علم عروض کي بہ ڪافيءَ جي سٽا ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪئي. ڪانئس پوءِ سمورن سنڌي شاعرن سنڌس سٽا جي تقليد ڪئي آهي. هن هيٺ سنڌس ڪافين جي گهاڙيٽن تي تفصيل سان روشني وڌي وجي ٿي:

1. "ڪافي هيڪوڙي": حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ "وائي" جي سٽا واريون ڪافيون بہ ڪيتريون ئي نظر اچن ٿيون. اهڙين ڪافين کي "هيڪوڙي"، "هڪ تُڪي" يا "هڪ نيپي" ڪافي چئي سگهجي ٿو. هن قسم جي ڪافيءَ ۾ هر هڪ بند هڪ هڪ سٽ جو ٿئي ٿو. ۽ هر بند جي پڇاڙيءَ ۾ قافيو ٿئي ٿو. هڪ نيپي ڪافي ۽ هڪ نيپي وائيءَ ۾ فرق، هي آهي تہ وائيءَ جي بندن جو وزن وڌيڪ ڏگهو ۽ اينگهہ وارو ٿيندو آهي:

تـــل: اوڏانهـــن آئيـــن ڪـــانگ ادا،
لنئـــون تـــون چگـــي لات ڪـــا.

1. ڪي هت هئي محبوب ڪي، مشتاق جي مصلحات ڪا،
2. هيڏي اچڻ جي ڪاهين، ڏي تون مون کي تسلات ڪا.

ڪافيءَ جو ٻيو وائيءَ سان ملندڙ جلندڙ نمونو اهو آهي، جنهن ۾ بند ٻن سٽن جو ٿئي، پر هر سٽ ۾ ساڳيو اهوئي قافيو ٿئي، جيڪو تل ۾ آهي. حضرت سچل سرمست جي ڪافيءَ جو اهڙو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

تـــل: رکيـــن يـــار جـــو خيـــال،
ڪـــوڙا ڇـــو تـــو ميڙيـــن مـــال.

1. تـــڏهن طـــالب ڪونيـــن، جـــڏهن ڇـــڏين ســـڀ جنجـــال،
هلي وڃج حال ڪي، ڪلي ڇڏج قال.

انهيءَ نموني جا قافيہ جي لحاظ کان مختلف قسم آهن. متئين نموني جي تل ۾ بہ بند آهن ۽ ٻنهي جي آخر ۾ ساڳيو قافيو آهي، جيڪو بندن سان هم قافيہ آهي. ٻئي قسم ۾ تل مصرعن سان هم قافيہ نہ ٿو ٿئي. ٽئين قسم ۾ تل ٻن بندن جو ٿئي، جنهن جو پهريون بند مصرعن سان هم قافي ٿئي ۽ ٻيو نہ. سچل سرمست جي ڪافين مان اهڙو مثال هيٺ ڏجي ٿو.

تل: شاهہ ٿيو سيلاني، نہ ڇاٽان ڪنهن ڳالهہ ڪان.

1. تـــي گداگــر كـــري گدائـــي، شـــرف چـــڏي ســـلطاني،
صــورت انهـــيءَ كيــر ســجاڻي، هـــيءُ هـــيءُ ســب حيرانـــي.

اهڙي قسم جي ڪن ڪافين ۾ وري ٿل جي ٻن پدن مان پويون پـــد مصرعن سان هم قافيہ ٿئي. سچل سائينءَ جي ڪافين مان اهڙو مثال ڏجي ٿو:

ٿـــل: ڪـــانگي قريبـــن ڏانهـــن،
خبــر آنــدي ونـــي وهنــدو وري.

1. خط منجهئون معلــوم تــي، ســاري خبــر كيئــن جــي كــري،
دوســت دلاســا لكيــا تــا، تــو اســان ريءَ كيئــن ســري.

چوٿون قسم اهڙو بہ ملي ٿو، جنهن ۾ ٿل فقط هڪ هڪ پد جو ٿئي ٿو، ٻئي پد جي پورائيءَ لاءِ پراءَ جا لفظ آندا وڃن ٿا. مثال ڏجي ٿو:

ٿل: تو وهي لوهاڻو، يار وي!

1. ســا كيئــن ترســي تــار ۾، جـــيءَ جنهيـــن جهوراڻـــو،
كـــاهيو ناپـــَوي كـــُنن ۾، ڏســو عشـــق اوراڻـــو.

”ڪافي ڏيڍي“: هن قسم جي ڪافيءَ ۾ هر هڪ بند ڏيڍ ســِٽو هوندو آهي. گهڻو ڪري ٿل بہ ڏيڍ سِٽو هوندو آهي، پر ڪن ڪن حالتن ۾ هڪ سِٽو بہ هوندو آهي. هن گهاڙيٽي جا قافيہ جي مٽ سٽ موجب جدا جدا قسم ٽين ٿا، جن جو هيٺ ذڪر ڪجي ٿو:

1. هڪ قسم اهو آهي، جنهن ۾ پد جي هيٺان وراڻي ٿل سان ٺئي ٿي. ٿل ۾ فقط هڪ قافيو آخر ۾ ٿئي ٿو. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ٿل: ملڪ عدم جي مون سان، ڪانگل ڪر ڪا ٻولي.

1. دور دنيــا جـــي زينـــت، زيـــب، حســـين ويـــا وســـري،
رات ٻـــــذم جـــــا ٻولـــــي.

2. هن قسم ۾ ٿل هڪ سٽو، پر ٻن پدن وارو ٿئي ٿو ۽ بند ڏيڍو ٿئي ٿو. ٿل جو پهريون پد، بند جي پهرين مصرع سان هم قافيہ ٿئي ٿو، ۽ بند جي وراڻي ٿل جي ٻئي پد سان هم قافيہ ٿئي ٿي: مثال ڏجي ٿو:

ٿـــل: پـــاڻهين پـــارئون يـــار،
قـــاصد مـــون ڏي آيـــو.

1. اچڻ سندي ان جي، اُتي ويا آزار،
تورو كيڏو تن لاٿو.

3. ٽيون قسم اهو آهي، جنهن ۾ ٻئي قسم وانگر ٿل ۾ ٻه پد ٿين، جن مان پويون پد ۽ وراڻي ٿل جي ٻنهي پدن سان هم قافيہ ٿئي. مثال ڏجي ٿو:

ٿل: يار تو سان منهنجي زاري،
سؤ لک واري ميان.

1. وندر جي وٽن ۾، واجهه وجهي ويچاري،
سا تا محبت ماري.

4. چوٿين قسم ۾ ٿل هڪ سٽو ٿئي، ۽ ان جي آخر ۾ قافيو ٿئي، جيڪو وراڻي سان هم قافيہ ٿئي. بند جي پهرين مصرع ۾ ٻه پد ٿين، جي پاڻ ۾ هم قافيہ ٿين. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿل: سڀ ڪنهن ويڙهي تون وسين،
ڪونہ آهي پيو تو ريءَ.

1. چاڻي هئين چاتوم، تو کي ساٺول سڃاتوم،
هر جاءِ آهين تون حاطي.

5. پنجين قسم ۾ ٿل هڪ سٽو ٿئي، ان ۾ ٻه پد ٿين، جن مان پهريون پد وراڻيءَ سان هم قافيہ ٿئي. پد جي پهرين مصرع ۾ ڪوبہ قافيو نہ ٿئي. بند جي پهرئين مصرع ۾ ڪوبہ قافيو نہ ٿئي. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿل: اهو ويو هاڻي ڪاڏي،
جنهن "سچو" سو ناءُ سڏايو

1. مڪڙيءَ منجهؤن ني ويا ميان، تيو گل پيدا وري ميان،
منهن ڪري بينو ماڏي.

6. ڇهين قسم ۾ ٿل هڪ سٽو ٿئي، جنهن ۾ ٻه پد ٿين. بند جي پهرين مصرع ۾ ٻه ٻه پد ٿين، جيڪي ٿل جي پهرئين پد سان هم قافيہ ٿين. بند جي وراڻي ٿل جي ٻئي پد سان هم قافيہ ٿئي. مثال ڏجي ٿو:

ٿل: اهي اڱڻ منهنجي آيا وو،
جن ڪاڻ سي پير پڇايم ٿي.

1. پـَـڪي اسان جي پيهي آيا، ڏينهن گهڻا جن لايا وو،

جن ڪاڻ سي پوتيون پٽايم تي.

7. ستون قسم اهو آهي، جنهن ۾ بند هڪ ستو تئي ۽ ان ۾ ٻه پد تين، پر قافيو ٻئي پد ۾ تئي. بند جي پهرينءَ سٽ ۾ ٻه ٻه پد تين، جنهن جي پوئين پد ۾ قافيو تئي. ٿل جو ٻيو پد، بند جي پهرينءَ سٽ جو ٻيو پد ۽ وراڻي پاڻ ۾ هم قافيه تين. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿـــل: مـــون وٽ يـــار پيـــارا،

آءُ تـــون پـــاڻ ســـجاڻي.

1. حال مڙيوئي معلوم تو کي، دنيا سا ڪوڙ ڪهاڻي،

آءُ تـون پـاڻ سـجاڻي.

8. ٿل ڏيڍو تئي، جنهن جي پهرينءَ سٽ جا ٻه پد تين، جيڪي پاڻ ۾ هم قافيه تين. ٿل جي وراڻي بند جي پهرين مصرع جي پوئين پد سان هم قافيه تئي ۽ ٿل واري ساڳي وراڻي، بند جي پهرئين مصرع جي پويان، ساڳي طرح وراڻي تي اچي. سچل سائينءَ جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿـل: حـُـج قـِـتي ڪيـم هـاڻي،

مـــاريس تنهنجـــي مـــاڻي.

الله ڄاڻي.

1. تنهـــن ڏينهـــن لاڪـــون يـــار اوهـــان ســـان،

لايو نينهن هن نماڻي، الله ڄاڻي.

9. ٿل ۽ بند ٻئي ڏيڍا تين. ٿل جي پهرينءَ مصرع جو پويون پد، ٿل جي وراڻي ۽ بند جي پهرئين مصرع جو ٻيو پد پاڻ ۾ هم قافيه تين. ٿل جي وراڻي هوبهو بند جي وراڻي طور ٻه ڪم اچي. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿـــل: ڪـــانگڙا قريبـــن جـــا،

تـو کـي ڪالهـ اُڏايـو ڪـن.

وٺئـون ويڙهيچـن.

1. آســر ونــدي آهيــان، مــن ڪــو پيــرو ڪــن،

وٺئـــون ويڙهيچـــن.

"ڪافي ٻيٽي": هن قسم جي هر بند ۾ ٻه مصرعون ٿين، ٿل ڪڏهن ٻن سٽن جو هڪ سٽ وارو يڪو يا ٻن پدن وارو ٿئي. هن جا ٻه مختلف قسم ٿين ٿا:

1. هڪ قسم هوبهو غزل جيان ٿئي، يعني ٿل توڙي بند ٻن سٽن جا ٿين، ٿل جي ٻنهي سٽن ۾ قافيو ٿئي ۽ بندن جي پوين سٽن ۾ قافيو ٿئي:

ٿل: آهي انهن اکين کي خاصو خمار تنهنجو،
وينو وني مان آهيان، ڪامل قرار تنهنجو.

1. هن کي اوهان جي ٻاجهئون، آهي نه ماڙ ڪائي،
هيءَ تان غريب آهي، اميدوار تنهنجو.

2. ٿل هڪ سٽو ۽ بند ٻن سٽن وارو ٿئي، ٿل جو پهريون پد، بند جي ٻنهي سٽن سان هم قافيه ٿئي. مثال هيٺ ڏجي ٿو.

ٿل: شل اوڏانهون ايندا،
وني خاصيون خبران خبران.

1. مون هن نماڻي کي، دلاسو ڏيندا،
پرين پاڻهين پاڻ سان، هيءَ گولي گڏيندا.

"ڪافي چئوٽي": اهڙيءَ طرح ٽيٽي ۽ چئوٽي ڪافي به ٿئي. سچل سرمست جي هڪ چئوٽي ڪافي جي ٿل ۾ به چار پد آهن، ته هر هڪ بند ۾ به چار پد آهن. ٿل جي چئني پدن ۾ هڪ جهڙو قافيو آهي. بند جا پهريان چار پد پاڻ ۾ هم قافيه آهن، ۽ چوٿون پد ٿل سان هم قافيه آهي:

تنهنجي حسن ماريا، سوريءَ سنياريا،
انهي ڳالهه ڳاريا، هزارين هزار.

1. اهي پار آيا، نيزن جا نوايا،
نيئي سر سلايا، تنهن تون اگهار.

"جهولڻو ڪافي": هن جو فني تعارف ۽ نمونو ٽئين حصي ۾ ڏنو ويو آهي.

"زبان ۽ محاورو"

ٻوليءَ ۽ سريلي محاوري جي لحاظ کان ڀي سچل سائين جو ڪلام نهايت اهم آهي. سندس ڪلام ۾ نيٺ سنڌي لفظن ۽ عربي فارسي لفظن جو سهڻو امتزاج مليو ٿو. نہ فقط ايترو پر موقعي جي مناسبت سان هندي لفظ ۽ سرائڪي لفظ بہ آندا ويا آهن. قديم سنڌي شعر جا ڪيترائي لفظ بہ سچل سائينءَ وٽ نظر اچن ٿا. مثلاً اتو = "چيو" ۽ اُتائين = "چيائين". قديم سنڌي شعر ۾ اهو لفظ گهڻو آيو آهي.سچل سائينءَ بہ اهو لفظ استعمال ڪيو آهي. پراڻي شعر ۾ لفظ "ڄر" ۽ "چيرو" بہ آيا آهن. سچل سائينءَ جي بيت جي هن سٽ ۾ اهي لفظ ملن ٿا:

"ائين "اتائين"، تہ هيءَ "ڄر چيري" نہ جهليا"

نيٺ سنڌي لفظ ويسهہ ۽ وسهڻ هن طرح آندا اٿس:

"وفي انفسڪم افليٰ تبصرون، ويسهہ يا وسهن"

اڏ رات کان پوءِ جڏهن رات نري يا پڇي ٿي، تہ ان کي "پني رات" چيو ويندو آهي. سچل سائين اهو لفظ ڪيترائي ڀيرا آندو آهي، هڪ بيت ۾ اهو هن طرح آيو آهي:

"سُڏڪا ڏيئي سور جا، پنيءَ رات پٽن."

هن سٽ ۾ پٽن لفظ بہ پراڻو سنڌي لفظ آهي، جو هلڪو ڳالهائڻ، پنهنجي ليکي ڳالهائڻ ۽ ذڪر جي معنيٰ ۾ آيو آهي. اهڙيءَ طرح سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ ڪيترائي نيٺ سنڌي لفظ استعمال ٿيل ملن ٿا، جن مان ڪيترا تہ ٻين ڪلاسيڪل شاعرن جي ڪلام ۾ بہ ڪونہ ٿا ملن. نموني طور ڪجهہ سٽون هيٺ ڏجن ٿيون، جن ۾ اهڙا لفظ جڙيل آهن:

"تڙ لهي "ترياءُ" شرط لنگهي پيس شهہ ۾.

عاشق متان آگ جي "اولارا" ڏين،

"پنيڙ" باهہ عشق ۾ "سپورن" سڙن،

اڇيو پون "آڙاه" ۾ سر جو "سانگ" نہ ڪن،

لائق لعل ٿين، ڪامي لهسي لوسجي.

سپ ڪنهن ويل وهن، اٿن اٿر "اوهيرن" جو،
مري تي مشتاق، "ڪاڪرور" لهي ولهي جي،
نيهن "نهوڙيا" "نڪٽيان"، جنهن پر ڪا پڙين،
هٽي درد "دهيون" ڪيا، سندي سپرين.

حضرت سچل سرمست سريءَ جو سرموڙ آهي. سندس ڪلام سنڌي زبان جي سريلي محاوري لاءِ سَندَ جي حيثيت رکي ٿو. سريلي محاوري ۾ "آن" گڏي جمع بنايو ويندو آهي، ۽ لاڙ ۾ "ون" سان جمع جڙندو آهي. سچل سرمست جي ڪلام ۾ هر هنڌ "آن" سان جمع بنايل آهي. نموني طور ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا:

"ڪوران ڪسيان واهڙان، هت ڪلي ٿيا گمنام ميان"

ڪور = ننڍو واهه، ڪسي = ننڍي واهي، واهڙ = واهه جو جمع. ڪوران ڪسيان ۽ واهڙان آيو آهي.

"منهن ميرا، "متي ميرا"، اهڙيون "طرحان" تن"،
"چوليون "چران" تي ڪري، پيو وچتي واءُ."

پوئين مصرع ۾ پاڻيءَ جي "چر" جو جمع "چران" بنايو ويو آهي. متين مصرع ۾ "وچتي" لفظ بہ آيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: (واءُ) زور سان لتي يا چتي. اهو لفظ بہ سريلي محاوري جو آهي. سريلي محاوري موجب "بِلي تياسين" معنيٰ "اختيار ۾ آياسين". اهو محاورو هن طرح آيو آهي:

"بِلي تياسي بره جي، بابو تياسي بَلي."

لاڙي محاوري موجب "تياسين" ٿيندو، پر سريلي محاوري ۾ "سين" جي بدران "سي" مستعمل آهي. سچل سرمست جي متين مصرع ۾ سريلي محاوري موجب "سي" آيو آهي.

سريلي محاوري ۾ اڪثر مونث وارو جمع "ون" گڏڻ سان بنايو ويندو آهي. هيٺين مصرع ۾ "سينڌي = واقفڪار" جو "سينڌيون" ڪيو ويو آهي. خود "سينڌو" معنيٰ واقفڪار. سينڌ معنيٰ واقفيت سريلي محاوري جو لفظ آهي:

"سينڌيون جي سڪن، تنين گوندر گهوريا."

اتر سنڌ ۾ متي ڪٽڻ لاءِ جيڪي ڪارا ڪم ايندا آهن، انهن کي "ڏلهو" چيو ويندو آهي. ان مان فعل نهيو آهي: "ڏلهي چڏيڻ" = "پري چڏڻ يا پرڻ". سچل سرمست جي ڪلام ۾ اهو اصطلاح هن طرح آيو آهي:

"ڏلهي ڇڏيو ڏٽ سان ڏوتيين ڏيار."

لاڙ ۾ "آءٌ" ۽ "مون" استعمال ۾ اچن ٿا. سري ۾ وري انهن جي بدران "مان" ڪتب ايندو آهي. لاڙ ۾ چون " مون ڏانهن". سري ۾ چون "مان ڏي".
سچل سائين "مان ڏي" آندو آهي:

"منهن ڪري بينو ماڏي."

اتر ۾ "چبي" مان اصطلاح جڙيو آهي: "چبٽ ڪرڻ. معنيٰ: "چوريءَ ڪا شيءِ لڪائي ڇڏڻ" اهو اصطلاح هن طرح آيو آهي:

"چبٽ ڪري ڇبن ۾، وتن ڪاريهر قتيل."

شڪار ڪرڻ وقت "شڪاري، شڪار کي دوکو ڏيڻ لاءِ هڪ هنڌ باهه ٻاري ڇڏيندا آهن. ته جيئن شڪار دوکو کائي ان پاسي نه اچي ۽ ٻئي پاسي وڃي، جتي بندوقچي ان جي تاڙ ۾ ويٺل هوندا آهن. ان باهه کي "اوسر" چوندا آهن.
اهو لفظ سچل سائينءَ "روجهه" (جابلو ڳئون) لاءِ هن طرح آندو آهي:

"ڏکيا اوسر ڏينهڙا، ٿيون گذارن هت."

"جانورن جي هلي اچڻ" لاءِ ٻهراڙيءَ جو اصطلاح "پري اچڻ" هن طرح آيو آهي:

"پري آيون پيئي تي، پهاڙئون پري"

مٿين مصرع ۾ هڪ ٻيو ٻهراڙيءَ جو لفظ "پيئي" به آيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "تڙ"، يا جانورن جي پاڻيءَ پيئڻ جي جاءِ.
اُتر ۾ "سرُ ڪٽڻ"، "موت جو سبب بنجڻ" جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي.
اهو اصطلاح سچل سرمست جي ڪلام ۾ هن طرح آيو آهي:

"سالڪ ساز سرود جي، سُرَ سان سرُ ڪنيو"

ٻهراڙين ۾ ڪن خاص ڪمن لاءِ سيني ڳوناٽن کي سڏي، ڪانئن مدد ورتي ويندي آهي. آخر ۾ ڪين تانهري يا ڪو ٻيو مِٺو ٻَت ڪارايو ويندو آهي. انهيءَ کي "وريون وهڻ" به چيو ويندو آهي. اُتر ۾ ڪن هنڌ ان کي "وهل وهڻ" به چيو ويندو آهي. انهيءَ موقعي تي جيڪو سادو رَبِ جهڙو ٻَت ڪارايو ويندو آهي، ان کي "لپي" چيو ويندو آهي. سچل سرمست "وهل وهڻ" ۽ "لپيون" گڏ ڪم آڻي ٿو:

"وهين، وهل، لپيون، ٿي پيٽ پاريا تن پنهنجا"

ٻهراڙيءَ ۾ جڏهن ٻه پائر نه نهندا آهن، ته گهر جي وچ تي ٻِت ڪڍي يا سَتر ڏيئي، گهر کي ٻن حصن ۾ ورهائيندا آهن. انهيءَ ٻِت يا ٻَـتر کي "وِري"

ڇٽبو آهي ۽ پٽ ڪڍڻ کي "ورِي وڃڻ" چيو ويندو آهي. نندين نندين جڳهين کي وري "ويريون، چيو ويندو آهي. سچل سائين لفظ هن طرح ٽو آڻي:

"جهل جهڳن کي ڪانہ ڪا، ورِيون ۽ ويريون"

اُتر جي ٻهراڙين ۾ "خاصو" کي "خاشو" بنائي "عمدو" يا "سنو" جي معنيٰ ۾ آندو ويندو آهي. "خاشيون" جو ضد وري "راشيون = خراب." آندو ويندو آهي. سچل سرمست اهي ٻئي لفظ هن طرح آندا آهن:

"سي پلئيءَ لڳي پوءِ ڇام جي، ٿيون خوراڪين خاشيون"

روءِ هيون راشيون، پر سمي ڇام سهاٽيون.

پوئين سٽ ۾ هڪ ٻيو لفظ "سهاٽيون" ڪم آيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: پسند آيون. هي لفظ بہ سري جي محاوري جو آهي. "اولجلول" انهيءَ ماڻهوءَ لاءِ چيو ويندو آهي، جنهن کي ملڪ جهان جي ڪا خبر نہ هجي. اهو لفظ هيئن آيو آهي:

"قدر تن کي ڪهڙو، جي آهن "اولجلول"

"اروڙ" اتر سنڌ جي قديم شهر جو نالو آهي، پر ان جي لفظي معنيٰ فقط سچل سرمست ٻڌائي آهي. سچل سائينءَ اهو لفظ ڍير، ڍڳ يا انبار جي معنيٰ ۾ آندو آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو، تہ انهيءَ قديم سنڌي لفظ جي معنيٰ آهي: ڪٽي اناج گڏ ڪرڻ. جيئن تہ اروڙ جي چوڌاري سرسبز کيت هئا ۽ اروڙ هڪ وڏي منڊي هو، انهيءَ ڪري ئي ان شهر تي اهو نالو پيو ٿو پائنجي. سچل سائين فرمائي ٿو:

"ناپي ۽ ڏٽ ڏيِ جا آڻيو ڪن اروڙ."

سري ۾ کير وارن ڍورن خاص طرح سان مينهن کي سسيون چيو ويندو آهي. وڏيڪ جي معنيٰ ۾ وري ٻهراڙيءَ ۾ "سجيهہ" لفظ ڪتب ايندو آهي. اهي ٻئي لفظ سچل سرمست جي هڪ مصرع ۾ هن طرح آيا آهن:

"ساول ڪائي سبزيون، ٿيون سجيهہ سسيون."

اٺانگي، ڏکئي يا جهيڙاڪار لاءِ "اويڙو" لفظ اتر جو نيٺ سنڌي لفظ آهي. اهو لفظ هن طرح آيو آهي:

"توڙي اهڙيون اويڙيون، تہ پيِ سمي ڇام سهاٽيون."

"لڄائڻ" جي معنيٰ ۾ اصطلاح "ڪارو ڪرڻ" ڪم ايندو آهي. اهو لفظ سچل سائينءَ هڪ ڪافيءَ ۾ هن طرح آندو آهي:

"ڪارو ڪج نہ ڪيچ ڪي، چپر تان چڏين، وو."

چپ ڪري ويهڻ، يا خاموشي اختيار ڪرڻ ڪي "چپ ڪرڻ" چيو ويندو آهي. اهو لفظ هن طرح ڪم آيو آهي:

"تڏهن چپ ڪرڻ تو چاهي"

"تپائي ڪٽڻ" جي بدران "تائي ڪٽڻ" قديم سريلي محاوري جو اصطلاح آهي. اهو هن طرح آندو ويو آهي:

"تنهنجي دل ڪنئين تنهن تائي."

ڊيڄارڻ ۽ دٻائڻ لاءِ قديم اترادي محاورو آهي:

"سهمون ڏيڻ" ان مان لفظ بنيو آهي. "سهمناڪ" = ڊيڄاريندڙ. اهو لفظ سچل سرمست جي شعر ۾ هن طرح آيو آهي:

"سهمناڪ" سندا سي سوڙها"

سريلي محاوري "وِٿ" وٿي يا فرق جو معنيٰ ۾ ڪتب ايندو آهي. سچل سرمست اهو لفظ هن طرح آندو آهي:

"اوڏانهن وِٿ مٿان پوي، گهنگهر اي گهارن"

سريلي محاوري ۾ "بس ڪرڻ" لاءِ قديم لفظ آهي:

اوڪاٽجڻ يا "اوڪار جڻ". سچل سرمست جي شعر ۾ "اوڪارجڻ" مان "بس ڪن" جي معنيٰ ۾ "اوڪارڻ" آيو آهي. عام محاوري ۾ چوندا آهن: "پاءُ پاٽي لڳي، تہ ڏيان". يعني "مون ڏي منهن نڪري، تہ پلوءُ يا عيوضو ڏيان". سچل سائين اهو اصطلاح هن طرح آندو آهي:

"مون تي لڳندو ڪونہ ڪو، پيارا 'پاٽيءَ' پاءُ."

ٻين ڪلاسيڪل شاعرن جي سنڌي زبان جي نحوي بناوت وانگر سچل سرمست جي سنڌي زبان جي نحوي بناوت ۾ بہ ضميري پڇاڙيون ملن ٿيون. "حرف جر" جي پڇاڙين جا ڪجهہ مثال هي آهن:

(1) اچي اوتڙ پاءِ، گهڙيس گهوري جندڙي.

"او تڙياءِ" معنيٰ: اوتڙ ڪان، هيٺين مصرع ۾ "وٽاٽين" معنيٰ "وٽاٽن تي" ڪم آيو آهي:

"پٺاريون پٽن تي 'وٺاٿين' وريون"

هيٺين مصرع ۾ "چپڙئون" "چپرن مون" ڪم آيو آهي. هن ۾ ٻيو نيٺ سنڌي لفظ "ڇنپ" به آيو آهي:

"جو ڳالهيون ٻڌي تا تهنجون چپڙئون وهن ڇنپ"

هيٺين مصرع ۾ "سورٺ" جي"ٺ" تي زير "اضافت""جو"جي معنيٰ ۾ آئي آهي:

"اصل انيراءِ جو سورٺ، وَرَ سان وير"

هيٺين مصرع ۾ "اوندوهون = اندوه يا غم ڪون" آيو آهي:

"اندوهون آزاد. ڪندا ڪمينيءَ ڪي. "

"مون ڪون" جي بدران "مونهون" آيو آه ي:

"جو ڏاڏاٺو ڏيهه، مونهون مور نه وسري"

هيٺين مصرع ۾ "توڙئون = توڙ ڪون، منڍ ڪون" آيو آهي:

"توڙئون ڪين تنهين هڏ تهڪي".

هن مصرع ۾ "خاڪو = خاڪ مون، مٽي مون" آيو آهي:

"خاڪون هلج خاص تي، ڪر پاٽيءَ ڪون پرواز ميان"

هيٺين مصرع ۾ "سائين" جي پويان "ءَ" ڪي جي معنيٰ ۾ آهي:

"عاشق جي الله جا سائينءَ سيبائين"

هن سٽ ۾ "برهي" جي پڇاڙيءَ واري "ي" اضافتي پڇاڙي تي آئي آهي ۽ "جي" جي معنيٰ ڏئي ٿي:

"موٺ مران ٿي ميندرا، برهي چاڙهيءَ بار".

انهن کان سواءِ فعل واريون پڇاڙيون به آيل آهن. هيٺ مصرع ۾ "جهبيون = جهبيون ڏيئي، چڙبون ڏيئي" ۽ "جهيڙيون = جهيڙو ڪري" آندا ويا آهن. يعني "ئون" پڇاڙي "ڏيئي" ۽ "ڪري" جي معنيٰ ۾ آئي آهي:

"وٽن ماٺڪ موتئين، تنهن ڪون جهبيون ۽ جهيڙيون. "

اهڙيءَ طرح پڇاڙين جا ڪيترائي نمونا ملن ٿا، جن مان ٿورا مثال مٿي ڏنا ويا آهن. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته سچل سرمست جي شعر جي نحوي بناوت، اهڙي ئي آهي، جهڙي قديم ڪلاسيڪل شعر جي نحوي جوڙجڪ آهي، جيڪا ڪجهه قدر هينئر بدلجي ويئي آهي. سچل سرمست سرائڪي زبان جو به اعليٰ درجي جو شاعر آهي. ان کان سواءِ خيرپور ۾ سرائڪي زبان عام هئي. انهيءَ

ضري سندس سنڌي ڪلام ۾ سرائڪي لفظ ۽ محاورا گهڻي قدر آيا آهن. سندس سرائڪي ڪلام ۾ وري ڪي سنڌي لفظ شامل ٿي ويا آهن. فارسي ۽ عربي لفظن کان سواءِ هندي لفظ بہ نهايت سهڻي نموني جڙيل ملندا. مطلب تہ نيٺ سنڌي لفظن سان گڏ، ڪٿي عربي ۽ فارسي لفظن جو، ڪٿي هندي شيدن جو ۽ ڪٿي سرائڪيءَ جي سلوڻن لفظن جو سهڻو امتزاج ملندو. طوالت جي خوفان نمونا نہ ٿا ڏجن.

سچل سرمست جي ڪلام جي اها خاص خوبي آهي تہ جيڪا بہ تمثيل آڻي ٿو، تہ ان سان تعلق رکندڙ منظر نگاري، ڪردار نگاري ۽ سيرت نگاري بہ خاص انهيءَ رنگ ڍنگ ۽ حقيقت پسندانہ نوع ۾ پيش ڪري ٿو. مارئيءَ جو ذڪر ڪري ٿو، تہ ٿر جي زندگي، مارن جي اُٺين ويهڻي انهيءَ رنگ ۾ پيش ڪري ٿو ۽ اتي جا مخصوص لفظ بہ آڻي ٿو. اهڙيءَ طرح وري سهڻيءَ ۾ درياهہ سان تعلق رکندڙ منظر پيش ڪري ٿو، ۽ درياهہ سان لاڳاپو رکندڙ خاص لفظ ۽ اصطلاح ڪم آڻي ٿو. سارنگ جي بيان ۾ وري مينهن جي وسڪاري سان تعلق رکندڙ ڳالهيون، انهيءَ خاص لفظن ۾ بيان ڪري ٿو. "روجهہ" جبل جو جانور آهي، جو ڳئون سان مشابهہ هوندو آهي. ٿري ماڻهن وانگر هو بہ برسات پوڻ کان پوءِ پنهنجي ماڳ موٽي ايندا آهن. "روجهہ" جي تمثيل سچل سرمست کان سواءِ ڪنهن بہ سنڌي شاعر نہ آندي آهي. روجهہ جي بيتن ۾ وري جبل جو ذڪر آهي ۽ روجهہ جي گذران جو بيان آهي.

اهڙيءَ طرح "نوريءَ" جي ذڪر ۾ مهاڻن جي رهڻي ڪهڻي، انهن جو قوت گذران، ڍنڍن جي پيدائش، ڍنڍن جا منظر، ٻيڙين جا نظارا ۽ اهڙي قسم جون بيون ڳالهيون نهايت سهڻي رنگ ۾ بيان ٿيل ملنديون. ان کان سواءِ مهاڻن جي رهڻي ڪهڻي ۽ ڍنڍن سان تعلق رکندڙ خاص لفظ ۽ اصطلاح بہ موزون ۽ مناسب نموني ڪتب آيل آهن. سسئيءَ جي بيان ۾ وري ونڌر جي واٽ جو ذڪر آهي ۽ جبل جهاڳڻ جا منظر آهن.

جوڳين جي بيان ۾ جوڳين جي جٿائن، تپسيائن ۽ انهن سان تعلق رکندڙ بين ڳالهين جو ذڪر آهي. مطلب تہ "جهڙو ديس، تهڙو ويس" جي مصداق هر تمثيل ۽ هر ڳالهہ کي انهيءَ رنگ ۽ انهيءَ زبان ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

انتخاب

حصو پهريون

بيت

وحدت ۽ ڪثرت

(1)

هــــڪ ســـفر ســـاعت، ٻيـــو ســـفر ســـال جـــو،
پهريـــون تـــا راحـــت، پويـــون تـــا پــوءِ رهيـــو.

(2)

جــڏهن وهيـــن فڪـــر ۾، خـــاصو ڪـــري خيـــال،
تـــڏهن فـــرقِ وارا فـــي الحـــال، بنـــد ٻڌنـــدءِ وچ ۾.

(3)

حڪـم هلـي ٿـو جنهـن سـان، سـو ڪـر پيـدا پـاڻ؛
صـورت سـان سـڃاڻ، منهـن ڪـري مـ رت ڪـي.

(4)

"تـون" هـي ءسان تـون ليـن، "مـان" ليـان "تـو" سـان،
"تـون"، "هـي"، "آءٌ" سـيهين، "لا" ۾ موجـودات تـي.

(5)

جـــاڏي ڪيـــاڙي، ســـجدو تـــاڏي نـــ ٿئـــي،
جـــاڏي مهـــاڙي، ســـجدو تـــت صحيـــح ٿيـــو.

(6)

جيڪـي آهـي هـــتِ، هـــُتِ بـــ اُهوئـــي اُٿئـــي،
يـــَـجُ اهـــائي يـــتِ، تـــان تـــون اهوئـــي رهيـــن.

(7)

جهـــڙو آهيـــن تهـــڙو هونديـــن، فـــاني ٿينديـــن ڇـــا؟
ســـُـڌ پنهنجـــي ســـَرجـــي، ڪـــامل پـــَـيڙءِ ڪـــا،
ڳالهـــ نـــ سمجهـــيءِ ســـا، آوازي "اَنـــاالحق" جـــي.

(8)

سچل سارو سچ ٿيو، منجهان ڪثرت ڪل،
الف مون آدم ٿيو، ڪري هنگامو هل.

(9)

اَچي اوتڙياءُ، گهڙيس گهوري جندڙي،
چڙهيس ڏاڍي چاهه مئون، مستي موج متاءِ،
تڙ لهي ترياءُ، شرط لنگهي پيس شهه ۾.

(10)

ماٺ ڪريان تان مُشرڪ ٿيان، ڪُڇان تان ڪافر،
انهيءَ وائيءَ ور، ڪو سمجهي "سچيڏنو" چوي.

(11)

مَيُ مچايو من ۾، ٻاڦ نه ٻهر وجهن،
وتن ويڳاڻا ورهه ۾، نيٽين ننڊ نه ڪن،
سڏڪا ڏيئي سورحا، ٻني رات پٽن،
پنهنجي پر ۾ پاڻ ڪي، تا پر تئون پڇائين،
سڪيو ساميئڙن، عشق اهو سي آويءَ ڪان.

(12)

حدين وچي هرڪو، لاحد وچي پير،
سچو سو فقير، جو حد لاحد لنگهي وڃي.

(13)

پاڻ وڃائي پاڻ، ڳولهي لهج پاڻ کي،
پاڻ منجهان ٿي پاڻ کي، پوندي جاڻ سڄاڻ،
مڪڻ اڪر هيڪڙو، سوئي ڪير سنياڻ،
اهو اَتئي اهڃاڻ، ڳهلا انهيءَ ڳالهه جو.

(14)

ڏيو ٻاري سچ کي، تي ڏاهرين ڏنو،
ڪتو ۽ منو، چرين ساڳي چت ۾.

(15)

هڪڙو ڏنم موج ۾، تهن ۾ مير ملاح،
مڇيون مارن اوچتي، بانڪا بي پرواهه،
لهر بحر جا حاڪم جاڻي، شور يا وتن شاهه،
هنڌ سنڌ تي فلڪ نہ آڻن، مارن ملڪ سپاهه،
وائڙا رکن تن متان، ويچارا ويساهه،
آسرا آڌيئن جا، آهن منجهہ الله،
ڏيئي پاند پناهه، رکي ونندو راڄ کي.

(16)

قوس قزح ڪمان، ابرو عجيبن جا،
ضرب ظلم جي زور سان، اڇلن الامان،
سل هڻن تا سيني ۾، پنبڻين جا پيڪان،
نيزا نيهہ نشان، "سچل" سرها ٿيا.

(17)

ڪجا ڪج محراب، منهن تي محبوبن جي،
ڏنگا ونگا واهہ واهہ، مصحف جا اعراب،
ستون سيپارن جون، پڙهڻ ٿيون ثواب،
برهہ سندا باب، "سچل" سڀ ختم ٿيا.

(18)

ساقي ڏيج سُٺي، سُرڪ صراحيءَ مان ڪڍي،
پڪ پيارج پارکو، محبت جي مٺي،
پيڻ سان پٺي، پاڻ ڏيان جيئن پاڻ کي.

(19)

قطرا آب عرق، سونهن سچڻ منهن تي،
جرڪن جهلڪن تا ائين جيئن پَنين ماڪ مرڪ،
داتا ڪَنَ درڪ، دل ۾ دردلين جي.

(20)

مصحف پاڪ چوان، منهنڙو محبوبن جو،
آيتون منجهه عشق جون، مطالع ڪيان،
قاري اَچي ڪو پڙهي، هي جي هيءَ روان،
حرف سڀ سنوان، ڏنگو ڏسان ڪينڪي.

(21)

گوندر گُهمي جي لهان، تان سڪ سوين ساڙيان،
آءٌ پڻ ڪيئن پاڙيان، ڏک سڪن سان سرتيون.

(22)

اُترا ن اوري، ڪئي چمڪٽي چمڪات،
اُتان ڪيائين اوچتي، لس بيلي تي لاٽ،
منڊل ٿيا مڪران تي، گوڙن جا گڙ گاٽ،
ڪڪرن مٿان ڪيچ جي، ڦڙڪي ڪاڏا ڦاٽ.
وري ورتئون واٽ، "سچل" سائي سنڌ جي.

(23)

"سچل" سائي سنڌ جي، وري ورتئون واٽ،
جهڙ ڦڙ جهلي آئي، جهٽڪو ڏيئي جهات،
وسي پيا وڏڦڙا، گهيڙ پُسائي گهاٽ،
لاٿي اُج اُسات، سارنگ سنگهارن جي.

(24)

سارنگ ساري رات، رڻ متي ريج ڪيا،
پکن پرڙا سوئيا، پرهه ڦٽي پريات،
پٽن تي پنڌرا ٿيا، گل ڦل پاتون پات،
وائي سڀ ڪنهن وات، "سچل" سارنگ سات جي.

(25)

وات ڪري وائي، اَڄ پڻ ڪانگ قريب جو،
ڪي جو چيائين چنهب سان، تنهنجي لڇ ڏاڍي لائي،
اَندر ڪي آئي، چڻ چر چيري سنڌڙي.

(26)

سُرَ سنواريو سرَ کي، سرَ سنواريو سُرُ،
جو آهي سورٺ وَرُ، سو ڏيڻ کان ڪتي ڏري.

(27)

ياَن ويهي پنئيءَ، تو تندڙي تنواري،
ماري وري منگتا، تو جندڙي جياري،
گهر تہ ڏيان ڏوليون، موتن مهاري،
پرهہ ڄڻو تو پريم جي، آءِ پڪڙي پياري،
مافا وٺ هي موتئين، جڙاءِ جواهري،
سلطنت ساري، سالڪ تو صدقي ڪريان.

(28)

آهيان سوالي سر جو، گهوٽ نہ گهرجي راڄ،
مگتو نا محتاج، ماڻڪ موتي مال جو.

(29)

سورٺ متان مگتي، گهوران تي گهوري،
رپا سون سبيل وٺ، تارازيءَ توري،
متو وڃ نہ منگتا، محبوبن موري،
لائق نہ هڪ توري، سورٺ تنهنجي سپرين.

(30)

وهين وهل ليپون، تي پيٽ پاريا تن پانهنجا،
ڏنيون ڏٺ ڏپ جون. تي جهبيرين جهپيون،
ڪڪيءَ خاطر ڏبيريون، ڏڻ منجهہ ڏپيون،
جي ڪائن پبڻ پپيون، سي چُوريءَ تي چريون ٿيون.

(31)

هين لگين ليڙيون، مُنهن نہ موچاريون،
سي تو چام وهاري وٺ ہر، ڪري ملاحن ميڙيون،
تو پڳيون جوڙائي ڏي، بهگڻ تن بيڙيون،

ونن ماڻڪ موتئين، تنهن ڪئون جهپيون ۽ جهيڙيون،
توڙي اهڙيون اوڙيون، تہ ٻي سمي ڇام سُهاڻيون.

(32)

پارس لڳي سون ٿيون، لوهاڻيون لوريون،
جهل جهڳن ڪي ڪانہ ڪا، وريون ۽ ويريون،
محلين رهن مير جي، مُهاڻيون ميريون،
سمي ڏنا سهاڳ ڪي، سهج ۽ سيريون،
ڪوجهين مان سهڻيون ٿيون، جهٽ پٽ جهپيريون،
تماچي تيريون، ڪينجهر جون ڪِنيون ڪٽي.

(33)

لانگو ٿيون لاشيون، هيون وهہ وهل جي وچ ۾،
سي پلئہ لڳي پوءِ ڇام جي، ٿيون خوراڪين خاشيون،
لعلن ياقوتن جون، وتن ڪينهن ڪماشيون،
جن پاسا هريل پن تي، تن فراشين فراشيون،
تا ٻي تماچيءَ ڪي، ڪن طرحين تلاشيون،
روءِ هيون راشيون، پر سمي ڇام سهاڻيون.

(34)

مُهاڻي جي من ۾، نہ هو گيرب گاءُ،
نيڻن سان ناز ڪري، ريجهايئين راءُ،
سمو سيني ڪانءُ، وٺي ويٺي پاڻ سان.

(35)

ڪيچئون آچي قافلو، مون وٽ ٿيو مهمان،
"سچل" ساري سات جو، مون آرياڻي اڳوان،
مولي مهربان، نذر نسانيءَ سي ٿيو.

(36)

گولئين گڏينداياس، پورهئي ڪارڻ پاڻ ڪي،
پنهنجي تان پريءَ ڪي، 'سائين' سڏينداياس،
ڪنهن جن نہ ڇڏينداياس، ههڙن هوتياڻن ڪي.

(37)

پورهيت چام پنهونءَ جي، اَصل ڪئون آئين،
تون گولن سندي گولڙي، هو سندءِ تيا سائين،
ڪاپو ڪمائين، ڪُلو ساري ڪيچ جو.

(38)

ڍوليا تو لئه ڍٺ ۾، آءٌ وتان ويڳاڻي،
راتيو ڏينهان اوتيان، پنبڻين مان پاڻي،
لتا مون ليڙيون تيا، هيءَ پوتي پراڻي،
ته به راڻي جي راڻي، سرتيون سڏن ساٿيهه ۾.

(39)

ڳئون چاريندس ڳوٺ جون، ڪاڻ ڪنين جي ڪاڻ،
اها روح رهاڻ، من پيي ميلي محب سان.

(40)

ريجهي روح رانجهي سان، کيڙو ڪپڙ تال،
وڏون وجهي وچ ۾، چوچڪ ڏسي چنڊال،
مادر مهٽا جِجها، جهيڙي جهنگ سيال،
منو مون مهوال، مون ڪان مور نه وسري.

(41)

جوڳي آيو جُوءِ ۾، مرڪٽو مٽدار،
مرليءَ مستانا ڪيا، جنهن جي لک هزار،
ڪاريهر ڪردار، نيلا ناٿ نوائيا.

(42)

ور وتا ويڙهيچن جا، اهي موتئين مالهڙيون،
راس نه اَچن روح ڪي، تالهه ۾ تالهڙيون،
سنگهارن جون سومرا، چگيون چالڙيون،
جو فخر ڦوڪي سنديون ڪن دانهه دالڙيون،
ورسي لويون لاک جون، ٻن شال ۾ شالڙيون،

اَنئي پهر آهن اکيون، منهنجيون عمر آلڙيون،
ڪامل تنهنجي ڪوٽ ۾، وجهان ملڪين ڦالڙيون،
شال سٽندو سو ڏٽي، مون نذر نالڙيون،
وجي ڳُجهيون ڳالهڙيون، ڪندس سرتين ساڻ ساٿيهه ۾.

(43)

هت ڏين مارو ڏاج ۾، چاٽي چارڙيون،
پيون آهن سپ ڪي، اهي ويڙهيون وارڙيون،
سي چوندين پيون پرهه جون، نائي ڏارڙيون،
وجهن گوندن سنديون، ڳچيءَ ڳارڙيون،
پوءِ ڪنيو ڪارڙيون، وجن لوئڙ ياريون لوءِ ڏي.

(44)

عمر اَچا ڪپڙا ڪاٽياريون ڪن ڪيئن،
جهڙي آيس جيئن، شل تهڙي مارن ڏي وڃان.

(45)

ڪچو سچو ڪين تي، توڙي اَچي رنگ،
سچي سندي سنگ، ڪچا سچا تي ويا.

(46)

هٽي هٽي هيج تي، هت تيس هيٺا،
سپاريائين "سچو" چوي، لاڪي ڪي ليٺا،
بُڌنديءَ جا پيٺا، ساهڙ ڪيا سير ۾.

(47)

دلي سا هئي دل، دادليءَ دلير جي،
انهيءَ ڏنس اوچتي، جل اندر اجل،
ڪل نه هوئي ڪنيار ڪي، ته خاڪيءَ منجهه خلل،
متيءَ جو محل، پُرزا پاٽيءَ ۾ ٿيو.

(48)

جي تون مارڳ تي مرين، وڏا طالع تو،
سانول ساڳي سو، متان تنو هت ڏي.

(49)

آڻــي ڪــانگ ڏنيــاس، ڪتــابت قريــب جــي،
پــَـهو ڪتينـدي پــَٽِ پيـس، چوهــون تنـدُ چٽيــاس،
پيچــون پيــچ ٽيــاس، روئنــدي چولــي چــِــڪَ ۾.

(50)

ســَــنيها جــي ســچڻان، ســيٓ ســاري ڏنــائين،
اِئيــن اُتــائين، تـــ پــاڻُ نــــ آڻــج وچ ۾.

حصو ٻيو

ڪافيون

(1)

هيــڏي هــوڏي نـــ نهـــار،
تنهنجي ويڙهي سو يار وسي ٿو.

1. ســاڻ ســدا آهــي تــان تنهنجــي،
پريــن نـــ آهــي ٻــي پــار.
2. قولهــي لهــج پــاڻ مـــان،
چــو ٿــو وجيــن وٽڪــار.
3. "وفـي أنفسـكم أفلـي تبصرون"،
ويجهــو ڪيــم وســار.
4. پريـــن نــــ پڇــج پنـــڌڙا،
تــون "سچل" پــاڻ سنيار.

(2)

يـــول نـــ ٻـــي ڪنهـــن يـــل،
تـــون تــــ آدم نـــاهين.

1. لڪــو ٿــو لاٿيــون ڪريــن، جيئــن بــاغ انــدر بــُلبل.
2. مــَلڪن ٿــي سَجدا ڪيــا، واه مٿــي تنهنجــو مــُــل.
3. ڪيــر ٿيــائي ڪيــر ڪــُــڏائي، شــاه بنــا دلــدل.
4. احــد منجهــارئون اَحمــد ســڏايئہ، هئيــن تــا پــاڻ اَصــل.
5. "سچل" چــوي سچ ٿــي آئيــن، ڪونهــي تنهنجــو ٿــُـل.

(3)

جيئـــن ســـج آهـــي پريشـــان،
ســـوئي ڳولـــي ســـج ڪـــي.

1. مڇلـــي جيئـــي آب ســـان، آب پڇـــي طغيـــان.
2. تــارو پڇــي نجــم ڪــي، مــوج پڇــي مهــراڻ.

3. قــڙي پڇـــي مينهـــن کـــي، شـــاه ڳولـــي ســـلطان.
4. هـــو مڙيئـــي پـــاڻ ٿيـــو، کيـــر ٿيـــا حيـــران.
5. ”ســـچو“ جـــي صفـــت ۾، اهـــو بـــاريءَ کيـــو بيـــان.

(4)

عاشـــق ڏســـڻ ۾ آيـــو، محبـــوب گـــل سناســـي،
عبـرت عجـب عجـائب، اســرار رنـگ عباســي.

1. برهـــي جـــي اک ببينـــي، کـــائي مشـــال چينـــي،
تـــوڙي رنگـــون رنگينـــي، چينـــيءَ جـــي مـــٽ نـــہ کاســـي.
2. گـــل آب جـــاءِ جـــاتي، محبـــوب راز تـــاتي،
عاشـــق ڏســـڻ کئـــون کـــاتي، رهنـــدو پتنـــگ پياســـي.
3. ”صـورت“ ۾ جـاءِ ”دم“ جـي، دم ريءَ نـہ صـورت کـم جـي،
دم ۾ جـــا لـــذت غـــم جـــي، وه واه ڳالهـــہ خـــاصي.
4. ابليـــس جـــي وڏائـــي، هـــر ســـانس تـــي ســـوائي،
جيـــوڻ تـــہ دم پلائـــي، نـــہ تـــہ تحـــت نحـــس ناســـي.
5. ثـــابت ”ســـچل“ ســـچاري، يـــارن جـــي يـــاد يـــاري،
وحـــدت جنيـــن وســـاري، تـــن تـــن مٿـــي اٽاســـي

(5)

پاڻ پنهون آءٌ آهيان، اَڙي پينر پلي ناهيان.

1. تيـــون منکـــر ڳالهـــہ انهـــيءَ کئـــون،
چـــؤ تـــڏهن پيـــو چاهيـــان.
2. کيـــچ پنيـــور يـــي وســـنوَ آســـانجي،
کهـــڙي طـــرف آءٌ کاهيـــان.
3. هـــر کـــو چـــوي تاسهســـين عاشـــق،
نـــانءُ پـــاڻ ئـــي تـــون لاهيـــان.
4. هـــِت هـــُت آهـــي صـــورت منهنجـــي،
ناهـــہ نـــہ کـــو پيـــو ناهيـــان.
5. پنهنجـــو پـــاڻ ئـــي ســـان يـــار،
”سچو“ ڙي، نينهن اهوئي لايان.

(6)

محبوب ڳولهي ڏس من ۾،
من ۾ اتئي سو تن ۾.

1. واهه ڪاريگر ساز بنايئي،
"ڪُن فڪيون" جي ڪن ۾.

2. بي فائدو بازار گهمين تو،
گل ڦل باغ بدن ۾.

3. چوريءَ چوريءَ سير ڪرين تو،
تنهنجو چاهه چمن ۾.

4. "سچل" سائين صحي ڪري ڄاتم،
يار ڳڏيو ڪک پن ۾.

(7)

چؤ ميان عشقا ڪيئن، تون سوين سيل بنائين ٿو!
يا تون آهين ذات ديوانو، جو ڪيڏا ناهه ناهين ٿو.

1. ڪاٿئين مُلا قاضي تون،
ڪاٿئين سيد سڏائين ٿو.

2. ڪاٿئين مغ برهمڻ تون،
ڪاٿئين بانگ ٻڌائين ٿو.

3. ڪاٿئين مُنهن ۾ محراب،
ڪاٿئين تلڪ لائين ٿو.

4. ڪاٿئين تسبيحان تون سورين،
ڪاٿئين ٻٽيان پائين ٿو.

5. ڪاٿئين پيرين آهين پيادو،
ڪاٿئين بور ٻَچائين ٿو.

6. ڪاٿئين منبَر واعظي،
ڪاٿئين پوٿيون پڙهائين ٿو.

7. ڪـــاتئين زربفـــــت قبـــائون،
كاتئين ليڙان لڙڪائين تو.
8. ڪـــاتئين ڏيئـــي شـــرعي فتـــويٰ،
كاتئين منصور مارائين تو.
9. ڪـــاتئين هنومـــانُ ڪونـــائين،
كاتئين ڏهيسر ڏسائين تو.
10. ڪـــاتئين تئيـــن رام يـــا ســـيتا،
كاتئين لڇمڻ لڪائين تو.
11. ڪـــاتئين نمـــرود ابراهيـــم تـــي،
ڪيئـي بيـڪ بنـائين تـو.
12. ڪـاتئين تـي فرعـون يـا موســيٰ،
سڀ صورت ۾ سمـائين تـو.
13. ڪـاتئين تـي بادشـاهه ملـڪ جـو،
سـارو ديـس دَبـائين تـو.
14. ڪـاتئين تئيـن غـرض گـدا گـر،
كاتئين توليون تڪائين تو.
15. ڪـاتئين مفتـــي تـــون "خدائـــي"،
كاتئين 'أنَا الحق' فرمائين تو.

(8)

حڪـــم تنهنجـــو تـــو هلـــي،
پـر ڏوهـ پـاڻ ئـي ڪـي ڏيـان!
1. آهـي "فَـــعال لِـمَـــا يـُـــريدُ"،
نـانءُ هـيءُ ڪـاڏي نيـان؟
2. آهـي "وَ بـي يَـنطق و بـي يـُبصر"،
تـــر نـــ تـــوريءَ جيـــان.
3. جـــاڏهن آڇـــي ظـــاهر تئيـــن،
هـل هيـج مـان تـاڏي هيـان.

4. "يرجع الِي أَصلِهِ"،
سڻ مامر هيءَ موهان ميان.
5. گمنام غمزي ۾ ڪرين،
ساڳيو سچل سوئي تيان.

(9)

پُڇو نہ مُنهنجي ذات،
جوئي آهيان سوئي آهيان.
1. اَڄڻ اَسانجو تيو اتاهين، جاتي ڏينهن نہ رات.
2. ظاهر آهي زبانئون منهنجي، "الاقرب" سندي ڪلمات.
3. "سچل" سر سهي ڪيو پنهنجو، عشق منجهان عشقات.

(10)

بيو ڪو ڄاڻڻ محض گناه، هر ڪنهن صورت آپ الله.
1. ڪٿي گدا گدائي والا، ڪٿي شاهنشاه.
2. دونهان ڏيک متان ڪو ڀولي، اولي ابر ماه.
3. "ونفخت فيه من روحي" آهي، سهي ڪر ساه.
4. خلق الاشياءَ فهو عينها، اهو قول گواه.
5. صورت، منجهہ "سچل" جي، ڀولي پاڻ ئي بيپرواه.

(11)

دم دم جا ديدار، وو، اَپر اَسانجي نارَ تي.
1. بگا ڏاند ٻڌائون بيئي،
تن جي ڳالهہ ڪريان آءٌ ڪيهي،
وهن ڏارو ڏار،
ڳاڏيءَ جي ڳنڪار تي.
2. ڀاروني هڪڙي، چڪريون بيئي،
ارا انهن جا آهن اهيئي،
وهن بارو بار، وو،
لٺ واري للڪار تي.

3. ڦرهيون ونگڙيون، آهن اوياريون،
اڙيون سونهن مال موچاريون،
جهلڻ جا جهلڪار، وو،
لوٽن واري ڏڏڪار تي.

4. ڍڍي چونڪ جوئر جا نسري،
ڳنا تنهن جا ماکي مصري،
ڪيرن جا ٻه خمار، وو،
آهن پيهي واري پونجار تي.

5. ڪانگ ڪانگيرو، وهين واهيرو،
ڪپرن ڳيرن ڪيو اچي گهيرو.
ڳوڙهن جا وسڪار، وو،
جهرڪن جي جنسار تي.

6. آيو نيسر پرڙيچ ۾ پاٽي،
مرشد اچي تيڙم ساٽي،
سا جوئر پچايم جار، وو،
آهن ڪم "سچل" جا ڪلتار تي.

(12)

نه مان مريد نه مان پير،
ساري فقر جو فقير.

1. نه مان حاڪم، نه مان ظالم،
آهيان اُمت جو اَمير.

2. نه مان طاعت، نه مان تقويٰ،
آهيان وره جو وزير.

3. نه مان گهمڻ، نه مان گهتڻ،
آهيان عشق جو اَسير.

4. نه مان ڪُڇڻ، نه مان پُڇڻ،
آهيان دوست لءِ دلگير.

5. "سچو" بَندو محڪم سر تي،
محبت جو منڌير.

(13)

اسين آهيون! چا اَسين آهيون؟
بيلي، نہ تا چاٹون، چا اَسين آهيون.

1. ذري باران برساتيون لايون،
ذري ٻرن ٽيون وڏيون باهيون.

2. ذري پڙهون تا نمازان روزا،
ذري لوچَ متي تون لاهيون.

3. ذري چئون تا "آهيون" "اَسين ئي"،
ذري چئون تا "اَصل ناهيون".

4. ذري آرام آهي من دل کي،
ذري وهايون نيٹئون واهيون.

5. ذري چئون تا "اَسان پاڻ سجاتو"،
ذري چئو تا "اَسين چاهيون".

6. "سچو" اَصلئون سوئي آهين،
ٿاهہ هتي ٻيو ڪيهو ناهين.

(14)

مون ۾ عيب اَپار،
سچڻ تنهنجي ٻانهڙي آهيان!

1. ٻانهن جي آءٌ ٻانهي آهيان،
ساري سپ چمار.

2. هئان هميشہ هوت سان،
شال نہ ٿيان ڌار.

3. هيءُ سر صدقي تو تئون،
سِسي ساڻ ڪپار.

4. اوچڻ ڪنديس اکيون،
پٽر ڪنديس وار.

5. ساه "سچو" جو سوگهو ڪيڙو،
رکي ياراٹو يار.

(15)

مانَ پرينءَ پهچائي، هي نياپو ڪو نيئي!

1. ڳِـــچيءَ پـائي ڪپـڙو، پاڇيـاڻيءَ پرچـائي،
حـال ڏسـي وڃ هيئـي.

2. پريـن ڏسج پـاڻ ڏي، چـت نـہ وڃ مـون تـان چـائي،
يـار اسـان ڪـان پيئـي.

3. الله ڪـارڻ آءُ تـون سـائين، ٻـانهي تـي ٻـاڏائي،
بخـش اسـان ڪـي پيئـي.

4. اوهـان ٻـاجهون سـپرين، ويـني سـو ورهـہ وسـائي،
ڪـانگ اُڏائـي ڪيئـي.

5. در اوهان جي دلبر سائين، "سچو" تو سگ سڏائي،
ٻـَــدي ٻـانهون ٻيئـي.

(16)

حـُـج قـتـي ڪيـم هـاٽي، مـاريس تنهنجـي مـاٽي،
الله چـاٽي.

1. تنهـن ڏينهـن لاڪـون يـار اوهـان سـان، لايـو نينهـن هـن نمـاٽي،
الله چـاٽي.

2. ويـنـي ڏسـان واٽ اوهـان جـي، آءُ پـُـــلي هـن پـاٽي،
الله چـاٽي.

3. جيهـي تيهـي آهيـان اوهـان جـي، سـائين تـون پـاڻ سـجاٽي،
الله چـاٽي.

4. راتيـان ڏينهـان يـار سـڄڻ ميـان، تـن توئـي ڏي تـاٽي،
الله چـاٽي.

5. ڏوڙا طـالع تيـن "سـچوءَ" جـا، الله جـي تـو ڪـي آٽـي،
الله چـاٽي.

(17)

حال اچي ڏس هاڻي، وهي تو پنبڻيئون پاڻي،
پاڻ ڇاڻين!

1. آءُ ڪنيزڪ مُلهه خريدڻ، سائين تون پاڻُ سڃاڻين،
پاڻ ڇاڻين!

2. سُڌِ لهج تون سگهڙي تنهن جي، جاني ڪيوَ جوڳياڻي،
پاڻ ڇاڻين!

3. ڏيئي ڏيکاري پاڻ ڇپايوَ، پلي اها تو ڪي پاڻي،
پاڻ ڇاڻين!

4. روز ازل کون در تنهنجي تي، والي سان هيءَ وڪاڻي،
پاڻ ڇاڻين!

5. سيني اندر يار "سچوءَ" جي، سڪ سنڌءَ ساماڻي،
پاڻ ڇاڻين!

(18)

هاري سو پاتئي هارُ،
تا آءُ ڇام چنيسر آوڙان!

1. جنهن دوست ڪسايو دم ۾، سٺ اهو سينگار.
2. هٿئون پئي تنهنجي آهي، روئين ڇو زارو زار.
3. ڏاڍو هيڙو درد جو، جنهن ڪيو بهشتئون بيزار.
4. ڏوهه تہ تنهنجو ڪونہ هو، پر نينهن ڪيو نروار.
5. پلنگئون پئينءَ پٽ تي، ڪري گوندر گفتار.
6. "سچو" سهي جي ڪرين، هي هو عشق جو اسرار.

(19)

منهنجو سوڊل سارئي ساهه، وو،
راڻا رسامن سان ماريئي!

1. وينءِ ڪڙهان ڪاڪ تي، آڻيندوءِ الله.
2. هن مُئيءَ جو ميندرا، تو کي ڪيهو پرواهه.
3. سندو اچڻ تانهنجي، روز نهاريان راهه.

4. گهڙي اوهان جي تي گهران، چت اوهان جو چاهه.
5. مهر مٿو ناهه کو، جيڪس منهنجو بخت سياهه.
6. ڪوڏئون قرباني ڪري، "سچو" ساهه پساهه.

(20)

جو اڳڻ پيهي اڄ آيو، سو سامي مون تا صحيح سڃاتو!
1. بيراڳيءَ جو بيک ڪري، تنهن ڪيڏو هنر هلايو!
2. سر جهٽائون جوڳين واريون، تنهن لڳين بسمو لڳايو.
3. مرليءَ مست آواز انهيءَ جي، منهنجو روح ريجهايو.
4. رانجهو تخت هزاري وارو، موليٰ آڻي ملايو.
5. عطر عنبير انهيءَ جي ڪارڻ، مون تان مُشڪ ملايو.
6. پياري هي سر پاٽون ڇاٽي، "سچوءَ" کي سمجهايو.

(21)

ساريان آءٌ تا لوءِ پنهنجي جون لويون،
عمر گهوريا هي پٽ پٽيهر، ميان!
1. هت ويڙهيچا، وو، ويٺا ورهائن ڏيهاڙيون،
سي ڏونرن سنديون ڏويون.
2. سنگهارن ڏي سوز سنيها،
آءٌ تي روز مجان رويون.
3. ڪنديون ڪوڪڙ سنديون، ميان،
ڳچيءَ پائن تا، هت پيڪا پويون.
4. صبح سانجهيءَ ڪڻ خوشيءَ سان،
اهي سي تا آب پريون اويون.
5. پاندين پائن پسيون، ساڳن سگر سنگهار،
"سچو" سي سويون.

(22)

لڙ وهي لوهاڙو، يار، وي!
1. سا ڪيئن ترسي تار ۾، جيءَ جنهين جهوراڙو.
2. ڪاهيو پوري ڪُنن ۾، ڏنس عشق اوراڙو.

3. ساهڙ ٻاجهون ساهہ کي، ڪيو ورهہ ويڳاڻو.
4. سانول سدا آهہ مون، اوهين سيئي ٿيون ڇاڻو.
5. ڀُڇندو اڃي ڀاٽهين، "سچل" يار سياڻو.

(23)

آئين هلي هِن جاءِ، هڪ ساعت ڪارڻ سانگيئڙا.

1. ڪا گهڙي نيباهہ نہ ڇاڻج، ڀيچُ نہ تنهن سان پاءِ.
2. "اَلدنيا ساعتہُ"، اهو نُڪتو دل سان لاءِ.
3. جا ڏنهن آئين تون، وڃارا، وري وڃڻ اوڏنهين آءِ.
4. دنيا ۾ دَمَ ڪيئي گذاريئي، "سچو" سچڻ جي سباءِ.

(24)

منجهئون نيڪيءَ ۽ گناهہ، پوندءِ ڪل نہ سندي الله.

1. باطن ۾ تون پانهنجي، ناميا وجهہُ نگاهہ.
2. ريءَ پروڙڻ پانهنجي، ٻي راست نہ آهي راهہ.
3. غير نہ يانئج پاڻ کي، دُوئيءَ ۾ داناهہ.
4. هادي حق الحق تا، مون کي اها ڪئي آگاهہ.
5. حقيقتان حال جون، ڇئي ڪيم اداهہ.
6. تارڪ ٿيءُ، پَوءُ توحيد جي، دانهہ! منجهہ درياهہ.
7. ڇئنين قبلئون ڇُورُ ٿي، سر، شاهي رک ڪلاهہ.
8. "سچو" سچي ڳالهڙي، سلڻُ ناهي صلاح.

(25)

حُسن تنهنجو تو اڇي، طرحئن طرح ڏيکار ۾،
هڪُ هئين، آئين وري، ڪنهن شوق مئون شمار ۾.

1. ڏورئون انهيءَ دم ڏور ٿيا، واقف پيا ويچار ۾،
حاصل نہ تن، جي ئي پيا، آهن سندي انڪار ۾.

2. محروم ٿئين، منهن جي وجهين، هن تن سندي طومار ۾،
جي ٿو چوين، آءُ شاهہ ٿيان، گر تي يڪايڪ يار ۾.

3. رک هوش، تا مدهوش ٿي، غمزو اَٿئي گفتار ۾،
ساري پوئي سڌ تا صحيح، جي رخ رکين رفتار ۾.

4. پوءِ تا پيچ هيءَ ڳالهڙي، اَول اَچج اَعتبار ۾،
قابل هئين ڪر پانهنجي، صورت صحيح سنسار ۾.
5. ڪر گوش تون در گوش جي، ديدان رکين ديدار ۾،
آهي ”سچوءَ“ تي نام جو، ناهي پيو نروار ۾.

(26)

مرد ٿي منصورُ چوءِ، نہ تہ ڪيمَ چوءِ منصورُ آن.

1. منصور جي منزل اُتي، ڏاڍا تماچا تهمتان،
سگهہ نہ جي ساري سگهين، منهن رکين تهن ڏي متان.
2. چو چوڪراٽيءَ ۾ پئي، رانديون روين راتيان ڏيهان،
احوال سڀ اسرار جو، عشق ڪيي آهي عيان.
3. نڙڪو نڳيءَ جي ناهہ جو، ناحق ڪرين تو ناتوان،
هُن ڪي چيو هن ڪي چوين، آهيان لاهوتي لاطمعان.
4. منصور جي تنهن ملڪ تي، آهن سدا نڪتا نوان،
سڻ ”سچو“ تون سمجهہ رکُ، تو ڪي چڳائي تو چوان.

(27)

هُتئون هوت هلي وي عاشق، دوست دلاسو ڏيندو.

1. وِجهج ڪر ڪريم تي، بي ڳولهج ڪامَ ڳلي،
پاٺهي پُنيءَ تو ايندو.
2. پَڪا پکن سامهان، تنهنجي ماڳ ملي،
اوڏا آٺي آڏيندو.
3. اَچڻ سندي اُن جي، ويندو روحَ رَلي،
تورو تورياٺيءَ تيندو.
4. جا ڳجهي هوتن من ۾، سا ساتين ڳالهہ سَلي،
پُنهل پاڻ سان نيندو.
5. مهرَ پنهنجيءَ سان تو پرين، انهيءَ پَتِ پَلي،
وي ”سچو“ ناڻ سڏيندو.

(28)

مينڌرا آءُ ميان، هت وينئي ڪانگ اُݙائيان.

1. تو ساريندي سُپرين، هت سوداسا ساهه ݙيان.
2. راڻا! رتي راز جي، ڪا جا آهي هنيان.
3. ڪامل! ڪنڌيءَ ڪاڪ جي، آءُ جاني ڪئن جيان.
4. شال اوهان جو اڳتي، "سچو" نينهن نيان.

(29)

وهنيان وساريان ڪئن، جيڏيون جي لنو لاتي ويا.

1. گهوري چڏيم هي گهر جايون، برهه ٻهيران پنيءَ لايون،
پيرُ نه پوءِ واريان، سي سنياريان ڪئن،
2. شهر ڀنبور ڪئون تيم آزادي، ڪيچ ويندي ݙنم شادي،
تنهن سان نينهن نياهيان، پوءِ نهاريان ڪئن.
3. تي پئي منهنجي دلڙي ديواني، محبت ڪيڙس آءُ مستاني،
در در ڦيريون پايان، هت گذاريان ڪئن.
4. پور پرين جي ڪئي پڌرائي، اوڙي پاڙي وچتي وائي،
ڇا ڪي عشق ڇپايان، هاڻي گهر گهاريان ڪئن.
5. ڪيچيئڙن جي ڪم اچان جي، رنگ پرين جي رَچان جي،
"سچو" هي ڳُڻ ڳايان وي، هيءُ سرُ واريان ڪئن.

(30)

اَسين ساڳي وو آهيون، عام چوي اِئين ناهي.

بُتخاني ڪون وو تيس بيزاري، ڪيئن ڪعبي ݙي ڪاهيون،
دين ايمان سان ڇاهي.
خاڪ انهيءَ تي وو شهه منصور جون، ݙين لڪ گواهيون،
پاڻ چڙهيو يار ڦاهي.
شاهه شرف جي وو سر تي سڏيون، سر اڙهيون سر واهيون،
عشق اوقات بيو آهي.
زارون زوري وو اَچن اَسان ݙي، برهه سنديون سي ٻاهيون،
سچل آهي ڪڏهين ناهي.

(31)

موج مستيءَ جي چڙهي، وادي وحدت جي منجها،
کيو پسارو پيل پاٽي، جوش مون هر جابجا.
هن لهر ۾ جيکي لڙهيا، تن کي آهي سار و سماءُ،
جي سُڪر جي سير ويا، تن چيو آءِ خود خدا.
هاءِ هن حلاج جان، ڪيئي لعل هن لڙ ۾ لڙهيا،
آر هن آيا اُهي، جي گهوٽ هن گهيڙوئن گهڙيا.
ڪي ٽبي ڏيئي ڏسو، پاتار ۾ پيهي ويا،
ڪينڪي عاشق اهي، ٻهڳڻ وري ٻاهر پيا.
غرق ٿيا غازي، اُتي ڪن عام بينا هاءِ هاءِ،
آءٌ لڙهي آيس اتي، جت رتي ناهي ريا.
دلق ڪي درياهه، اُجلن بهادر بي بها،
صاف ٿي نڪتا "سچل" سي، صاف سالڪ جي هيا.

حصو ٽيون

متفرق ڪلام

ڪبت

[ڊگهن بيتن کي "ڪبت" چيو ويندو آهي. هن قسم جي بيتن ۾ سٽن جو تمام گهڻو تعداد هوندو آهي، ۽ قافيو سپني سٽن جي آخر ۾ ايندو آهي. سٽن جي گهڻي تعداد جي ڪري، ڪبت ۾ ڪو مضمون يا مسئلو تفصيل ۽ وضاحت سان سمجهائي سگهجي ٿو. اهوئي سبب آهي، جو تصوف جا ڪي خاص مسئلا ۽ مذهبي ڳالهيون ڪبتن ۾ ئي تفصيل سان سمجهايون ويون آهن. مخدوم ابوالحسن، مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ ٻين عالمن، مذهبي مسئلا ۽ ڳالهيون ڪبتن ۾ بيان ڪيون آهن. مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي "حقيقت محمدي" نهايت تفصيل ۽ وضاحت سان ڪبت ذريعي سمجهائي آهي. حضرت سچل سرمست توحيد خالص ۽ وحدت الوجود جو نظريو "وحدت نامو" جي عنوان سان هڪ ڊگهي ڪبت ۾ بيان ڪيو آهي. فقط اها ئي هڪ 176 مصرعن تي مشتمل ڪبت سندس رسالي ۾ موجود آهي، ۽ رسالي جي شروعات انهيءَ سان ٿئي ٿي. هن ۾ سچل سرمست پنهنجو نظريو ۽ پيغام نهايت پختن دليلن سان بيان ڪيو آهي. هن هيٺ انهيءَ ڊگهي بيت (ڪبت) مان ڪجهه مصرعون ڏنيون وڃن ٿيون:]

وحدت نامو

اول ساراهه ڪر سبحان جي، مولـيٰ جـو ملڪـن،
مڙيـائي محفـوظ ڪيـا، ڏسـو ڏيهـه ڏٺيـن،
ڪي ڪامل ڪرسيءَ تي چڙهي، وهه وهه وعظ ڪن،
ڪـي ڪـاتب ڪتـابن جـا، سـوين سـبق ڏيـن،
ڪـي مسـئلا مسـائل ڪيـون، ناميـان نبيـرن،
ڪـي پڙهيـا پـاڻ پروجهـه سـان، پڙهيـون پڙهـائين،
ڪـي وردن وظيفـن ۾، شـاغل روز رهـن،
ڏسـيون وائسـيون ورق ڪـي، وريـون ورائيـن،
سـڪ سچيءَ ڪون ڪونـه ڪـو، سـبق سـور سـڪن.

*　　*　　*

اُهــي رهيــا اتهيــن، متــي كيــن چڙهــن،
كيئــي آهــن قــال ۾، بــاتيون بــَس نــه كــن،
كــي وجــي رسـيا حــال كــي، كــي بينـا پــاڏائين،
كــي لنگهــي هليــا حال كئــون، نكــي قــال كهــن،
كــي دنيــا جــي طلــب ۾، هنيــا حــرص هڄــن،
"طــالب الدنيــا مؤنــث"، محبــت نــاهي تــن،
كــي كوڏيــا عقبــيٰ جــا تيــا، هنيــا لــيءِ حــورن،
"طــالب العقبــيٰ مخنــث"، مــڙس نــه ســي چئجــن،
عاشــق جــي الله جــا، ســي ســائينءَ ســيبائين،
"لا موجــود الا الله"، حــاضر كيــون وتــن،
"طــالب المولــيٰ مذكــر"، هــن رســايا رمــزن،
ٻئــي جهــان ڦتــا كيــو، تــا تئيــن جهــان وڃــن،
اصلئــون ئــي اختيــار كيــو، فقــر فقيــرن،
"الفقــر خزينــة مــن خزائــن الله" بعضــن كــي بخشــن،
"الفقيــر لا يحتــاج الــي الله" بيــون ڏنــائون پــن،
"الفقــر فخــري والفقــر منــي"، ائيــن اُتــو عجيبــن،
وتــن ويڳاڻــا ورهــه ۾، نيڻيــن ننــڊ نــه كــن،
راتــو ڏينهــان روح ۾، چــپ نــه كــو چوريــن،
"مــن عــرف ربــهَ كــل لسانــه"، ٻــڌي زبــان انهــن،
نشــي تــن كــي "نانهــه" كيــو، مورئــون "مــان" نــه چــون،
"قــل كــُل مــن عنــدالله"، اهــو كيــائون كــن،
"والقدر خيره وشرهَ من الله تعاليٰ، " سي اوڏانهون چاڻن،
مولــيٰ جــي محبــت ۾ كيــا تيــا وتــن،
ســڏكا ســيئي ســوز جــا، پنيــنءَ رات پــرن،
آديســي ارمــانَ ۾، گهوماتيــا گهمــن،
كيــن رئــڻ كئــون ان جيــون، اكيــون اوكــارن.

* * *

نـــــهائينءَ ڪئـــون نيهنـــڙو، ســـڪيو ســـاميئڙن،
مـــچ مچـــايو مـــن ۾، پـــاڦ نـــہ ٻهـــر وجهـــن،
عاشـــــق متئـــــون آگ جـــــي، اولارا ڏيـــــن.
*　*　*
ڪَـن سر صدقي دوست تئـون، ٻيـا ٻـَهـَـہ ڪيـن پچـن،
نينهـــن نهوڙيـــا نڪٽيـــان، جنهـــن پـــر ڪـــاپڙين،
هٽـــي درد دهيـــون ڪيـــا، ســـندي ســـپيرين،
ڪـــڏهن اچـــا ڪپـــڙا، ڍار نـــہ ڪنهـــن ڍڪـــن،
منهـــن ميـــرا متـــي تيـــرا، اهڙيـــون طرحـــان تـــن،
ڪـــائي تـــن جـــي ڪانڪـــا، جـــڙي ليـــڙ لڳـــن،
متيـــن پيريـــن برهنـــہ، ايـــڏو ســـور ســـهن،
پرتيـــو پروانـــن جـــان، ڪـــاهيو تـــت پـــون،
پيـــيڙ باهـــہ عشـــق جـــي، ســـپورن ســـڙن،
ڪـــامي لهســـي لوســـجي، لائـــق لعـــل تيـــن،
آوڙي عـــام نـــہ ان ڪـــي، جـــي ســـينڌائي ســـڄڻ،
اچـــو پـــون آڙاهـــہ ۾، ســـر جـــو ســـانگ نـــہ ڪـــن،
ڏجـــو ڪنهـــن جـــس جهوپـــڙا، آڏا ڪيـــن اڏن،
اوڏنهـــن وٽ متـــان پـــوي، گهنگهـــر اي گهـــارن،
ريءَ پريـــان تـــن ڪـــي ٻيـــون، ڳـــالهيون ڪـــسُ لـــڳن،
ڏاڍا ڦـــٽ فـــراق جـــا، تـــن جـــي چـــت چـــاڪن،
ورهـــہ وڍي واڍوڙ ڪيـــا، رويـــو رت رئـــن،
"مـــو تواقبـــل ان تموتـــوا"، ائيـــن مـــنُ مـــارن،
اهي مـــرڻ ڪئـــون اڳـــي مئـــا، "مـــان" ڪـــي ڪيـــن مڃـــن،
دشمـــن دوســـت هـــڪ ڪيـــون، گودڙيـــا گـــڏجن،
ان جـــي اڪيـــن اَگـر ســـتيا، بونـــدان بـــس نـــہ ڪـــن،
ســـر ڏيـــو ســـنوپرا، وَتـــي ورِهـــہ ونـــن.
*　*　*

وادي ۾ وحدت جي، دانهه پير ڏرن،
”تون - مان“ وچي وچ مون، ته ڪي پاڻ پسن،
شڪ يقين اتي ويو، برابر چون،
هادي مريد هڪ ٿيو، تفاوت نه ڪن،
عابد ۽ معبود سو، هڪ نگاهه پسن،
پاڻ پڙهني پاڻ ڀي، پاڻ ئي سجدو ڪن،

* * *

بازيون بازيگر ڏسي، انهيءَ پٽ پلن،
تان اکيون، ڪن، زبان سي، ٻوليون ٿيون ٻولن،
اسين آهيون آدمي، بيحد مون ٻشرن،
نا ته مڙيو ئي پاڻ ٿيو، سميع بصير ڏسن،
عين عليم ڪليم ٿيو، قادر قدرتن،
هي مڙيو ئي وصفان، اندر آدمن،
هي مڙيو ئي حق ٿيو، ٻيا باقي ڇا ٻچن،
وصفن ايئن ساڻ، اصل آدمي ڏن،
هت آدم مون الله ٿيو، ٻيا سي شڪ پچن.

مسلسل دوها

["دوهو" هندي شاعريءَ جو هڪ قسم آهي، جيڪو ٻن سٽن تي مشتمل هوندو آهي، ۽ قافيو ٻنهي سٽن جي آخر ۾ هوندو آهي. سنڌي شاعرن به اهڙي قسم جا بيت چيا آهن. سچل سرمست جي رسالي ۾ دوها جي سٽا سان وابسته هڪ نئون تجربو مليو آهي، جيڪو ٻي ڪنهن به سنڌي شاعر وٽ نظر نه ٿو اچي. ڪنهن خاص مضمون کي سمجهائڻ ۽ بيان ڪرڻ لاءِ مسلسل دوها ڏنا ويا آهن. هر دوهي ۾ جدا جدا قافيو آهي، پر مضمون ۾ تسلسل آهي. دوهن جي سلسلي جي شروع ۾ هڪ منظوم مصرع آهي، جيڪا دوهن سان قافيہ جي لحاظ کان ڪو تعلق نہ ٿي رکي، پر مضمون جي لحاظ کان ان ۾ دوهن جي مضمون جو ڇڻ عنوان بيان ڪيل آهي. اهڙي قسم جي شاعريءَ جي صنف حضرت سچل سرمست کان اڳ ڪنهن بہ سنڌي شاعر وٽ نظر نہ ٿي اچي، ۽ نہ پوءِ ئي ڪنهن شاعر ان جي تتبع ڪئي آهي. انهيءَ ڪري اها انوکي صنف حضرت سچل سرمست جي ايجاد چئي سگهجي ٿي. "دوهي" جي سٽا جي نسبت جي ڪري ان کي "مسلسل دوها" نالو ڏنو وڃي ٿو. هن کي ڪافي جو هڪ قسم بہ چئي سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ جو ڪافي وانگر هي نظم ڳائي سگهجي ٿو.]

هدايت

هادي ويڙهي آيو، هاڻي سائين هيئن سمجهايو.
والي ويڙهي آيو.

1. "ڪڏهن ٿيو ڪونہ ڪو، عاشقن آرام، ميان،
راتو ڏينهان تن اتي، محبت جو ماتام، ميان."

2. "خاڪئون هلج خاص ٿي، ڪر پاڻيءَ ڪون پرواز، ميان،
چڙيءَ چنو ماريئي، ٿي شاهين ۽ شهباز، ميان."

3. "جيڪو اصل آهي، ٿيو هاڻي سو سلطان، ميان،
گهوڙي چڙهندڙ گر ٿيو، پيو گهوڙي ۾ جولان، ميان."

4. "گرد ڳجهو ڪيو طالبو، اهو گهوڙي جو هسوار، ميان،
گهوڙي وارو گر ٿيو، اپريو گرد غبار، ميان."

5. آيو بحر جوش ۾، تڏهن موج پئي ٻاهار، ميان،
هيءَ هيءِ آيو ناڻ ۾، ٿيو ساوڻ جو سينگار، ميان."

6. "لڙ منجهون ٿيو اچوڪارو، اصل سو درياه، ميان،
بيحد رنگ گهٽا ٿيا ظاهر، هر ڪو ٿيو گمراه، ميان."

7. "سانوڻ لٿو، هڪ ٿي، تڏهن پاٽي موٽيو پوءِ، ميان،
ڪارو اڇو لڙ ٿيو، اهو سارو ساموندوءِ، ميان."
8. "ناڻءَ لهي ويا ٻاهريان، اهو باقي رهيو نام، ميان،
ڪُوران، ڪَسيان، واهڙان، هت ڪلي ٿيا گمنام، ميان."
9. "هت سپيئي درياه ٿيو، ٻيا ڪوڙا لٿا ناڻءَ، ميان،
اول آخر هڪ ٿيو، ويا وڃائون ڳُناءَ، ميان."
10. "اصل جيڪي هوس آءٌ، آهيان هت پي سو، ميان،
آخر ٿيندس وجي اُهوئي، هڏ آهيان ڪونه ٻيو، ميان."
11. "اڪيون اکڙين ۾ رکي، تون پنهنجو پاڻ سڃاڻ، ميان،
"پوي نظر جت تانهنجي، تت پنهنجو چشم چاڻ، ميان."
12. اکيون اکڙين ۾ رکين، تان هت هُت تون هين آنءُ، ميان،
جي تون خبر اکين جي لهين، تان تون نرالي نانءُ، ميان.
13. اکين مئون معلوم ٿئي، اهو صورت جو سينگار، ميان،
"سچو" سارو سيچ ٿيو، ٻيو ناهي تفاوت وار، ميان.

ڪير آهيان

شيءِ آهيان ڪاڪيون ڪير، جا سمجهي نه ڄاڻان!
1. بعضي پايان پتلي، يا آهيان ڳڏيءَ ڏور،
يا ڳوءِ آهيان هٿ يار جي، يا وانگيءَ وانگر زور.
2. يا تہ محل آهيان، جنهن ۾ شهنشاهہ،
بوليون ڪري ڪيتريون، تو درنئون داناهہ.
3. يا تہ گهوڙو آهيان، جو هلائي هسوار،
يا تہ موج درياه جي، جا ٻوڙي تي ٻاهار.
4. يا تہ مهنديءَ گل تا آهيون، جنهن اندر لالائي،
يا آهيان گل گلاب جو، جنهن ۾ سرهائي.
5. يا تہ چشمو آهيان، جو ابر پريو آب،
تنهن ۾ سايو سج جو، يا پاڇوئي مهتاب.
6. يا تہ پاڇوئي حق جو، آءٌ اصل ڪون آهيان،
جنهن ۾ ڳالهہ ناهہ تا، سو پي تا ناهيان.
7. ڳالهہ "سچوءَ" تا سمجهي، ڪون هاديءَ اهائي،
تا غير خدا جو ناهين، آهين صاحب سدائي.

ڪلام

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ڪافين سان گڏ، ڪافين کان ڪجهه مختلف سِٽا وارو شعر بہ ملي ٿو، جنهن کي ڪافي بدران "ڪلام" سڏيو ويو آهي. انهن جي فني سِٽا مسلسل دوهن سان ملندڙ آهي، پر جيئن تہ انهن جي مصرعن جو وزن لچڪدار ۽ اينگهہ وارو آهي، انهيءَ ڪري انهن کي بيتن بدران ڪافين جي دفعي ۾ شمار ڪيو ويو آهي، ۽ ڪافين جي طرز تي ڳائي سگهجن ٿيون. انهن ۾ شروع ۾ ٿلهہ وانگر هڪ مصرع ٿئي ٿي، ۽ پوءِ دوهي وانگر ٻن ٻن سٽن جو بند ٿئي ٿو. هر بند جي ٻنهي سٽن جي پوئتان قافيو اچي ٿو، ۽ ٻنهي سٽن جي وچ تي بہ قافيو اچي ٿو. يعني هر بند جي ٻن سٽن ۾ چار قافيا ٿين ٿا. هر بند جو پنهنجو قافيو آهي. ان جو نہ ٿلهہ سان قافيہ جي لحاظ کان ڪو تعلق نہ آهي، ۽ نہ ٻين بندن سان قافيہ جي لحاظ کان ڪو لاڳاپو آهي].

(1)

تــو ڪيئــن اهــي وســري ويــا،
جــن کــي تــو تــي ڪــارون ڪيــون؟

1. پــانديءَ پريــنءَ جــي پــار ڏنهــن،
آنــدي خبــر اهــا يــار ڏنهــن،
آيــو اصــل اســرار ڏنهــن،
دوســن ســندي دربــار ڏنهــن.

2. ڪيئــن تــون پئيــن ٻــيءَ ڳالهــ ۾.
هــي جــيءُ وجهيــن جنجــال ۾،
چئــ، آهيــن ڪهــڙي خيــال ۾؟
رهــ تــون هميشــہ حــالَ ۾.

3. ڪــانئن پاســي ڏينهــڙا پيئــ،
ســي ڳــڻ ســندن وســري ويئــ،
ســچا ســخن ســانيڻ ٿيئــ،
ســڏ ڪيــن ڪــڏهن نــا ڪيئــ.

4. ڳالهيون سچڻ جون ياد ڪر،
دل ساڻ تي عاشق اپر،
تا تو اچي نازڪ نظر،
هئي هئي متان ٿئين بيخبر.

5. جيڪس فراق جي فال هئي،
ڪا ڪين تنهنجي ڳالهه هئي،
تو ڳنڍ جيئڻ جي جال هئي،
اڄ تو نه تن سنيال هئي!

6. اِتي وساريئي ڪيئن ويهي،
جي ڏيهه هئا تنهنجا ڏيهي،
تو ڪي آئي مصلحت ڪيئي؟
هاڻ پاڻ ايندا اڄ پيهي.

7. ”سچو“ متان دلگير ٿئين،
اڄ پاڻ فرمايئون ائين،
طالب وجي تَسلا ڏئين،
معافي مَدايون ڪيون مئين!

(2)

وعدا اهي اڄ ياد پيا، مون سان قريبن جي ڪيا!

1. ڳالهيون ڳجهيون اهي يار جون،
اصلئون ٻذم اسرار جون،
سي ٿيون عطا اعتبار جون،
دل ۾ رهيون دلدار جون.

2. والِيءَ اهو وعدو ڪيو،
جو ڪر چيوسين سو ٿيو،
هڪ ٻول تو سان، نا ٻيو،
وسري نه مون کون سو ويو.

3. فـــــائق وري فرمـــــــائيو،
تـــون ســـرُ اســـان جـــو ســـائيو،
اهـــو ڏســـڻ مـــون آئيـــو،
دل ســـاڻ ســـو مـــون لائيـــو.

4. "ســـچو" ســـدا ســـرهو رهيـــن،
ســن پــول اســان جــي تــي پهيــن،
تـــون ناهــ تـــا هـــن تـــي نـــهين،
ســـر بـــار برهـــي جـــو ســـهين!

مسلسل بيت

[سچل سرمست جي رسالي ۾ هڪ اهڙي صنف بہ ملي ٿي، جنهن ۾ مسلسل بيت آهن. شروع ۾ هڪ يا ڏيڍ مصرع آهي، جنهن ۾ مضمون ڏانهن اشارو يا اهڃاڻ آهي. ان کان پوءِ بيتن جو سلسلو آهي. هر بيت ۾ گهٽ کري ٽي مصرعون يا سٽون آهن، ۽ قافيو هر سٽ جي آخر ۾ اچي ٿو، جيئن دوهي جي مصرعن ۾ هوندو آهي. هر بيت جو قافيو جدا جدا آهي. هن قسم جي صنف بہ صرف حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ملي ٿي. هن ۾ طالب کي سلوڪ جي راهہ جون هدايتون سمجهايل آهن. انهيءَ کري رسالي ۾ ان جو عنوان ئي "هدايت" ڏنل آهي. صنف جي سِـتا جي لحاظ کان اسان ان انوکي صنف کي "مسلسل بيت" جو نالو ڏيون ٿا، ۽ مضمون جي نسبت سان ان جو ساڳيو عنوان "هدايت" رکيو آهي. رسالي ۾ اهڙي سِتا واريون بہ هدايتون ملن ٿيون: هڪ ۾ پنج بيت آهن، ۽ ٻيءَ ۾ فقط هڪ بيت آهي. هت ٻئي هدايتون ڏنيون وڃن ٿيون:]

هدايت 1.

مرشد هادي رهنما، تا سمجهائن ائين:

"هـُو تون ڇاڻج پاڻ کي، متان هيءَ ٿئين،
وحدت جي چوگان ۾، اها گوءِ نئين،
"سچو" ساڻ يقين جي، هي حال ڏي هئين."

هدايت 2.

رمزان سي هاديءَ جون، ميان،
جيکي چيائون مون کي سي سلڻ ناهن.
هوءِ هوءِ ذريون آهن دل تي.
ڳالهيون کري ڳجهہ جون، تا صاحب سمجهائين،
لا اِلا کون اڳيان، تا هادي هلائين،
سمجهڻ "سمع بصر" جو، تا فائق فرمائين.

خوديون خاص نہ پانئجو، هي نت نت نمازان،
چاٽو پلي ڳالهڙي، هي سوز و گدازان،
اتَوَ انالحق جي، اها عبارت آوازان.

هيءُ هيءِ هڪڙي ڏينهڙي، تا هادي ائين چون،
جن نہ سمجهي هت ڳالهڙي، سي سيان گهٽو روَن،
جن نہ سڃاتو هتهين، سي هُت پي ائين هوَن.

جيڪي پليون ڳالهڙيون، انهن پڇڻ پري آهہ،
ڪوڙا قصا کهہ پيا، يار سڃاڻ سواءِ،
پُرجهڻ آهي پاڻ ڪي، ٻي پلي بات نہ ڪاءِ.

هادي حقيقت جي، يار، موتي هيئن چيو:
"آقا آهي هيءُ، ادا آهي ڪونہ ٻيو،
جي ٿي ننگهيا سپ ڪون، يار مقصد تن ٿيو،
سائين ساڳيو اتَوَ، جو وجودئون ويو."

ڏوهيڙا

[سنڌي بيت ۾ گهٽ ۾ گهٽ ستون ٽين، ۽ وڌ ۾ وڌ جو ڪو تعداد مقرر ڪونهي. ٻن سٽن واري بيت ۾ ڪڏهن هندي دوهي وانگر ٻنهي سٽن جي آخر ۾ قافيو ٿئي، ڪڏهن وري هندي سورٺي موجب ٻنهي سٽن جي وچ تي قافيو ٿئي، ڪڏهن وري پهرين سٽ جي آخر ۾ ۽ پوئين سٽ جي وچ تي قافيو اچي. ٻن سٽن کان مٿي سٽن وارا جيڪي بيت آهن، انهن جي پوئين سٽ جي گهڻو ڪري وچ تي قافيو ايندو آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ اهڙا تمام ٿورا بيت ملندا، جن ۾ سيني سٽن جي پويان قافيو آيو آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ اهڙي قسم جا بيت سڀ کان پهريائين "لکي" تعلقي شڪارپور جي شاعر عثمان احسانيءَ جا ملن ٿا. ان کان پوءِ ميين لطف الله قادري ۽ ٻين ڪن تمام ٿورن شاعرن جي ڪلام ۾ ملن ٿا.

سرائڪي شاعريءَ جي وري اها پـَـر رهي آهي، تہ ان جي بيت جي پوئين سٽ ۾ وچ تي قافيو اصل نہ ايندو آهي. سرائڪي بيت ۾ گهڻو ڪري چار ستون ٿينديون آهن، ۽ قافيو سيني سٽن جي آخر ۾ ايندو آهي. خود سنڌي شاعرن جهڙوڪ حضرت سچل سرمست، حضرت قادر بخش بيدل، حمل خان لغاري ۽ خليفي نبي بخش وغيره جيتوڻيڪ سنڌي بيتن ۾ آخري سٽ جي وچ تي قافيو آندو آهي، پر سرائڪي بيتن ۾ سيني سٽن ۾ پوئتان قافيو آندو آهي.

سرائڪي بيتن کان سواءِ حضرت سچل سرمست جا ڪجهہ سنڌي بيت بہ اهڙا ملن ٿا، جن کي فني سِـٽا جي لحاظ کان "ڏوهيڙو" جو نالو ڏنو ويو آهي. منهنجي خيال ۾ فقط اهڙي قسم جي بيتن کي "ڏوهيڙو" چوڻ گهرجي، ڇاڪاڻ جو لفظ "ڏوهيڙو" ۾ "ٻنو دوهو" جو مفهوم سمايل آهي. جيئن تہ سرائڪي بيت ٻن دوهن تي مشتمل ٿئي ٿو، انهيءَ ڪري سرائڪي ۾ انهيءَ کي "ڏوهيڙا" سڏيو ويو. سنڌيءَ ۾ بہ اهو لفظ سرائڪيءَ جي ذريعي آيو آهي. هتي سچل سرمست جي اهڙن بيتن جو انتخاب پيش ڪجي ٿو.]

توحيد ۽ معرفت

(1)

احد احمد صورت ساڳي، سر ڀنهي جو سوئي،
الست بربڪم قالو بليٰ، پنهنجو پاڻ اکيوئي،
سچا حاضر هر جا هادي، سمجهين سر سيوئي،
غائب سمجهي غير نه ڄاڻين، حق الحق اهوئي،

(2)

الف سڄاڻي احديت وارو، بي تي ڪين اڙياسي،
شرح ملا، ڪنز قدوري، ڪافيا ڪين پڙهياسي،
غير خيالون ڪنڌ ڏئي، پوءِ لاحد منجهه لڙياسي،

(3)

باس اهائي بات اسانجي، غازي غير نه آهين،
خام خيال هي ڀانهپ وارو، "لا" ۾ لاشڪ لاهين،
من عرف نفسه فقد عرف ربه، ناهه ڪهڙا ٻيا ناهين،
سچا سچ اشارو اهو، ڪاڏي ڪوڙا ڪاهين،

(4)

رام رحيم هڪ هڪ سمجهين، موج محبت ماڻين،
ڪافر مومن گبر نصارو، غير گمان نه آڻين،
خلق الانسان عليٰ صورته، ٻول اهائي ڄاڻين،
مان تون صورت ساڳي سچا، جي تون پاڻ ٻڇائين،

(5)

صريح چوان مان توکي طالب، ڪجاڻ صحيح گويائي،
وبي ينطق وبي يبصر، ٻوڙين ٻول ٻيائي،
ڪل شيءِ ناطق بالحق، رکين سر سيائي،
ستگر سر سمجهايو سچل، واهه واهه اهائي وائي.

(6)

يار ياري يقيني رکجاڻ، توڙي شڪ سيوئي،
جو ڪجهه هيڙين، ٽيڏين سوئي،

ڪل شيءِ يرجع الي اصله، هو نه هڪ مٿيوئي،
”سچل“ سچو ٿي رهنديِن، عشقئون عين اهوئي.

(7)

خمر خمار انهيءَ جو خاصو، موت اهِ مسروري،
ازلاً ابداً عجائب جهڙي، مَي اها مخموري،
انا احمد بلاميمي، مارين دم منصوري،
سچا جام جلالي پيءُ، ڪر حاصل حق حضوري.

(8)

ذات صفات اهائي آهي، پول نه وجهين پولي،
سوئي اندر، سوئي ٻاهر، سوئي تنهنجي چولي،
تو ۾ مون ۾ هن ۾ هر جا، ”سچو“ سچ ٿو ٻولي.

(9)

ٽوڙ رواج ۽ رسمون ساريون، مرد ٿيءُ مردانو،
پاڻ بيگانو مورنه ڄاڻين، آهين يار يگانو،
”وَ نفخت فيه من روحي“، بلڪل چڏ ٻهانو،
وهم ”سچل“ ڪڍ ٻانهپ وارو، شملو ٻڌ شهانو.

(10)

مسجد ڇڏي ميخاني منجهان، حاصل ڪين ڪيوسي،
هي سڀ حُسن جمال اسان جو، جنهن ۾ پاڻ پياسي،
ڏوهه ثواب ڪان آجا ٿي، پوءِ ”سچل“ سچ ٿياسي.

(11)

پير مريد نه ٿي تون هرگز، ماڻ موج مستاني،
مخدومي ۽ شيخي پيري، خام ڇڏي خاني،
پٽ دعا پاراتي واري، ناهه راهه رباني،
هر هڪ پٽڪو پنهنجو رکي، ”سچل“ ڪم آساني.

(12)

عشق محبت ٻاجهون ڄاڻين، ٻي سڀ راهه خلافي،
ٻزرگ ڪاڻ دنيا جي ڪن ٿا، طلسم سڀ تلافي،
سچا هرگز سي نه ٿيندا، سچا صوفي صافي.

(13)

هــن زمــاني بــزرگ بيشــڪ، ڇهئــي لطيفــا لائــن،
ڪسـب ڪـرن دم بنـد ڪـرڻ جـو، نـہ تـا پـاڻ سـنيالن،
اهـــي فـــن فروعـــي آهـــن، نـــاحق وقـــت وڃـــائن،
ريءَ تيـڻ گر "سـچل" سـائين، پـاڻ نـہ پنهنجـو پـائن.

(14)

بـــزرگ شـــيخ مشـــائخ يـــارو، نـــامخدوم ٿياســـي،
نڪـــي قـــاضي، نڪـــي مـــلا، معلـــم پيـــر بڻياســـي،
نڪـي ناهـہ نڱـيءَ جـا نـاهي، رنـگ رسـاءَ رڪياســي،
سـچا پـاجهون عشـق الله جـي، ڪوئـي هـنر نـہ سڪياسـي.

(15)

مرشـد آکيـو، عاشـق ٿيويـن، تـان منڪـر تـي مشـاخي،
شـــيخي پيـــري بحـــر بزرگـــي، اتئـــي ســـڀ هلاڪـــي،
عشـــق امـــانت، خـــاص الله جـــي، دل ڪـــي ڏي فراخـــي،
سـچا سـوز گـداز سـوا سـچ، بيـا سـڀ چـور طبـاخي.

(16)

هـي سـڀ سـير بحـر انهـيءَ جـو، پـر نڪـاجنهن بسـتي،
قـلزم ڪارونيـار ڪڪوريـل، ڪرنڪـا جنهـن ڪشـتي،
منجهـہ دريـاءَ محبـت واري، حـال سـٿين هـي هسـتي.

(17)

لا نفـي جـو ڪلمـو مـون ڪـي، مرشـد پـاڻ پڙهـايو،
نـابودي جـي نشـي انـدر، سـتگر سـير ڪرايـو،
هتيـــو ڏيئـــي همـــت وارو، ســـارو بـــار ڪٽـــايو،
صدق "سـچل" مـان سـتگر تـان، جنهـن جـانب جـوش جڳـايو.

(18)

ڇـا جـو ڪعبـو، ڇـا جـو قبلـو، هـي بـہ سـڀ بهانـا،
نـاقص نيـت ڪعبـي واري، مـرد گهمـن مـَـيخانا،
"سـچل" سـتگر ائيـن آکيـو، حـق لهـن مسـتانا.

جهولڻو

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ هڪ ٻي انوکي صنف "جهولڻو" ملي ٿي، جيڪا اڳ ۾ ڪنهن ٻہ سنڌي شاعر وٽ نظر نہ ٿي اچي. البتہ روحل فقير جي هندي ڪلام ۾ "جهولڻو" ملي ٿو، پر فني سِٽا جي لحاظ کان روحل فقير جي هندي جهولڻي ۽ سچل سرمست جي جهولڻي ۾ فرق آهي. روحل فقير جي هندي جهولڻي ۾ اڪثر چار سٽون ٿين ٿيون، ۽ هر سٽ جو وزن عام بيت جي وزن کان وڏو ۽ اينگهہ وارو ٿئي ٿو. سچل سرمست جي جهولڻي جو هر بند گهٽ ۾ گهٽ اَٺن سٽن جو ٿئي ٿو، ۽ نائين سٽ وراڻيءَ جي اچي ٿي. سچل سرمست جي رسالي ۾ "سسئي پنهون" بابت جهولڻو ملي ٿو، جنهن ۾ اهڙا پنجاهہ بند آهن. هر بند يا بيت کان پوءِ جيڪي وراڻيون اچن ٿيون، اهي پاڻ ۾ هم قافيہ آهن. هر بند جي سٽ جو وزن ننڍو ۽ گهٽ ڪري هندي جهولڻي جي سٽ جي اڌ جيترو آهي. ڇڙ ڇڙن سٽن کي اَٺ سٽون ڪري رکيو ويو آهي. قافيو بند جي سمورين سٽن جي آخر ۾ اچي ٿو، ۽ هر بند يا بيت جو جدا جدا قافيو آهي. حضرت سچل سرمست جي "سسئي ۽ پنهون" جي جهولڻي مان ڪجهہ بند هيٺ ڏجن ٿا:

(1)

سرتيون سڀ ٿيس صلاحي،
هو تان راهہ وڃي پيا راهي،
چوٿينءَ ڪڍ تنين جي ڪاهي،
ڏونگر ڪيم ڏسائج ڏاهي،
حَسَبَ ۾ ڪونہ ڪندءِ همراهي،
هت تو سنگ منجهائي ساهي
تڏهن ڇپ ڪرڻ تو چاهي،
پر هو اهڙو امر الاهي:

پيا سڀ ويهہ تون وهم وساري.

(2)

چــي ڙي، مــون ســان مــُـور مَ ٿيــو مصلحــاتي،
ثــابت ســڪ رهــي ڪــا ســاتي،
هــاريون هــي جــا آهــي حيــاتي،
تــن ڪــي روهــ رســان ٿــي راتــي،
پــائيندس جهــر تتــي جهنــگ جهــاتي،
چــا جــي چچــي پــوي مــون چــاتي،
ڪنديـــس ووڙ ســـندين ويلاتـــي،
اينـــدس ســاڻ ونـــي پـــَـڙُ پــاتي:
ڏسنديون هوت مڙئي هڪ واري.

(3)

چـــي ڙي، ويهـــ وســـار وجـــڻ جـــي وائـــي،
تـــو ســان لعلــن جنهـــن لئـــون لائـــي،
تنهنجـــي دل ڪئيـــن تنهـــن تـــائي،
ســـو اڄ جـــاڙ ڪـــري ويـــو جـــائي،
ڏيئـــي ڪـــن ٻـــڌج تـــون ٻـــائي،
ڊوهـــن پـــاس نـــ ڊوڙج ڊاهـــي،
ســـرت صـــلاح تـــون سمجهـــ ســائي،
اهـــا ڳالهـــــ امـــــر ۾ آئـــــي:
ڏونگر ڏورئون ئي ڏهڪاري.

(4)

چـــي ڙي، آڏو لـــس بگهيـــڙ ڪـــن لـــوڙا،
تـــن ڪئـــون ڪـــَنَ ٻئـــي ٿيـــن ٻـــوڙا،
چوهئـــون چپـــر چنـــي تـــو چـــوڙا،
تـــاتي تـــاڪ ٽڪـــر جـــا ٽـــوڙا،
ســـهمناڪ ســـُـندا ســـي ســـوڙها،
ڏيـــون مـــارَ متـــي ڏيـــن مـــوڙا،
ســـي ئـــي ڏُرت ڏورڻ جـــا ڏوڙا،
ڏينيـــو ڏنـــگ هڻـــن تـــا ڏوڙا:
آهن هاڙي منجهہ هزاري.

(5)

ڪيچن ڪڍ لڳي هوءَ ڪهڪي،
پهريين پور تڪر سان ٿهڪي،
ڪامڻ ڪوهه ڏسي نا ڏهڪي،
اتي روح نه تنهن جو رَهڪي،
توڙي پير ڦٽيس پپ ڦهڪي،
تان يي نار نه بالڪل نهڪي،
توڙئون ڪين تنهين هڏ تهڪي،
او جان عاشق اهڙي اهڪي:

ڏونگر سپ وڏائين ڏاري.

(6)

مٿي روهه ڏسو سا رَمڪي،
ڪا جا عشق چڪايس چمڪي،
ڏسي سج نه دم پر ڏَمڪي،
محبت مور نه ڪامڻ ڪمڪي،
گوندر وچ گذاري غمڪي،
هاديءَ جانب سان نئين جمڪي،
تنهن تان تانگهه نه تر هڪ تمڪي،
مٿس وچ ورهه جي چمڪي،

تنهن جي شور وڏي شوڪاري.

(7)

آهي "ڪل شيءِ" سو هادي،
"خلق الاشياءَ" ڪئون آبادي،
"وَهُوَ عينها" تي آزادي،
واندي غير ڪنون هيءَ وادي،
لتا شڪ شبها تي شادي،
"سري سره" تي امدادي،
جنهن کي سمجهه تنهين کي تعدي،
سوئي مرد نه آهي مادي:

سپ وچ صورت يار پياري.

آخري بند:

(8)

ظـاهر سـچ تـہ سـڀ ڪنهـن جـائين،
هـي ڀـي رمـز تـون دل سـان لائيـن،
تـون تـان آئينـو تـي آئيـن،
پنهنجـو پـاڻ ئـي ۾ منهـن پـائين،
"ميـن" ڪـي ڇـوڙ تـہ ٿيويـن "سـائين"،
ڀولـو مـور نـہ هـن ۾ پـاتين،
تـو ڪـي صحـي سـچ سـڻائين،
ڪـا شـيءِ نـاهي بنـا حـق ڪـائين،
"ڪل شيءِ ناطق بالحق" ڳالھ اهائي ڳائين:

هر جا پاڻ غني گفتاري.

جهولڻو ڪافي

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ڪن ڪافين کي بہ "جهولڻو ڪافي" سڏيو ويو آهي، ڇاڪاڻ جو سِٽا جي لحاظ کان انهن جو جهولڻي سان ڪجهہ تعلق آهي. انهن ڪافين جو هر بند ٻن يا ٽن سٽن جو ٿئي ٿو، ۽ قافيو هر سٽ جي پڇاڙي اچي ٿو. هر بند جو جدا جدا قافيو ٿئي ٿو، جن جو قافيہ جي لحاظ کان نہ ٿلھ سان تعلق ٿئي ٿو، ۽ نہ ٻين بندن سان. جيئن تہ انهن بندن جو وزن اينگهہ وارو ۽ لچڪدار آهي، ۽ انهن جي اڳيان ٿلھ بہ موجود آهي، تنهنڪري اهي ڪافيءَ وانگر ڳائي سگهجن ٿيون. انهيءَ ڪري اهڙين شين کي "جهولڻو ڪافي" جو نالو ڏيئي سگهجي ٿو.]

جاني آءُ ڙي جاني، ميان،
آءُ تا روز پچان ٿي پانڌيون.

1. تنهنجي اچڻ ڪاڻ هت، پوڇيون ٿي پنايان،
سنجهي صبح سرتيون، ٿي پانڌي پڇايان،
ڏاها تنهنجي ڏيهہ ڏي، ٿي ڪانگ اڏايان.

2. پرين تنهنجي پار ڏنهن، اچي قاصد جي ڪوئي،
حال سڻايان پانهنجو، تنهن رهبر کي روئي،
جاني حال اسان جي، هاڻي هجر ۾ هوئي.

3. دلبر تنهنجي ديس ڏي، ٿي ڏسان ڏيهاڙيون،
نانءُ تنهنجو سپرين، آسين وس نہ وساريون،
ڳچيءَ پائي ڪپڙو، زور ڪريان ٿي زاريون.

4. اتي وينئي اوتيان، آءُ پنبڻين مان پاڻي،
اچي ڏسج سپرين، تون حال منهنجو هاڻي،
درمنديءَ جي دل ۾، تنهنجي سڪ تا ساماڻي.

5. تا کون سچڻ تانهنجي، هينڙي حيراني،
ڏيئي ڏکيءَ کي وئين، تون نينهن تہ نشاني،
سدا "سچو" آهي، ميان، تهنجي ڳچيءَ ۾ ڳاني.

(2)

ساٿي ساري سنيها، چئج پنهونءَ کي،
بيراڳي آهيان وو!

1. حال ڏسيو ٿو جو وجين، سارو عرض کرين، وو
دلاسو کر دوست ڏنهن، وڃي جلد ورين، وو
2. کارو کج نہ کيچ کي، ڇپر تا نہ ڇڏين، وو
ٻانهي ڄاڻي پانهنجي، گولن ساڻ گڏين، وو
3. تو سان عمر گذاريان، جان کي هت هئان، وو
ڳالهين تنهنجين ڳاري آهيان، جان ٿي رت روئان، وو
4. ڏورنديون مون ڏونگرين، گهڻا ڏينهن ٿيا، وو
ٻڌا هوندا هوت تو، جي "سچوءَ" سڏ کيا، وو

ٽيھ اکري

[اهو نظم جنهن جو هر بند عربيءَ "الف - ب" جي اکر سان شروع ٿئي، انهيءَ کي فارسي جي لحاظ کان "سي حرفي" ۽ سنڌيءَ ۾ "ٽيھ اکري" چيو ويندو آهي. ڪن شاعرن سنڌي الف - بي موجب 52 بندن تي مشتمل نظم بہ لکيا آهن، پر انهن کي بہ "ٽيھ اکري" ئي سڏيو اٿن. ڪن شاعرن وري "لا" ۽ "ءِ" کي ڇڏي فقط 28 اکرن تي بدل 28 بند لکيا آهن، پر انهن کي بہ "ٽيھ اکريون" ئي سڏيو اٿن. اهوئي سبب آهي، جو اصطلاحي معنيٰ ۾ "ٽيھ اکري" ان کي چيو ويو، جنهن جا بند الف - بي جي اکرن سان شروع ٿين - پوءِ اُهي ٽيھ اکر هجن، يا گهٽ وڌ. ٽيھ اکريون بيتن ۽ ڏوهيڙن ۾ بہ چيون ويون آهن، تہ عروضي بندن ۾ بہ لکيون ويون آهن. ڪي وري هڪ ڊگهي بيت ۽ ڪافيءَ جي صورت ۾ چيون ويون آهن. ڪن ٽيھ اکرين ۾ هڪ اکر لاءِ هڪ بيت يا بند هوندو آهي، تہ ڪن ۾ وري هڪ کان مٿي بيت ۽ بند بہ هوندا آهن. ڊگهن بيتن ۽ ڪافين ۾ هر هڪ اکر لاءِ هڪ مصرع هوندي آهي، تہ ڪڏهن وري هڪ ئي مصرع هڪ کان مٿي اکر جڙيا ويندا آهن. تاريخي لحاظ کان ٽيھ اکري شاھ لطيف کان اڳاٽي ايجاد ٿيل معلوم ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ جو شاھ صاحب جي ڪن رسالن ۾ ٽيھ اکري آيل آهي. محققن جو خيال آهي، تہ اهو شاھ لطيف جو ڪلام نہ آهي. ٻي پراڻي ٽيھ اکري ميين عيسي جي آهي، جيڪا اندازاً 1163ھ کان پوءِ لکي ويئي. ان کان پوءِ بيشمار ٽيھ اکريون چيون ويون آهن. اسان جي شاعر حضرت سچل سرمست بہ سرائڪيءَ ۾ ٽيھ اکريون چيون آهن، جن مان 9 ڏوهيڙن تي ٻڌل آهن ۽ هڪ صرف هڪ ڏوهيڙي ۾ سمايل آهي. - ونی طور ڪجھ بند هيٺ ڏجن ٿا:]

ف - فوجان حسن ديان چڙهہ پيان،
جيوين چڙهي سپاھ فرنگيان دا،
گردا گرد اُهين ڪون جو ويڙهہ گهتن،
ڏاڍا تاب اُنهان وو ترنگيان دا،
قابو نين سياھ سون پوون،
جوڙ ڏنا مين جنگيان دا،
انهان نال برابر ڪيوين ڪري،
"سچو" لشڪر روميان زنگيان دا،

ر - رنـــــگ گـــَــــــهرا متواليـــــان دا،
آون رل تـــــ ســـير تماشـــڙي نـــي،
چنـــاه دي وو كنـــاري نـــاز تـــرن،
كـر هـار سينگار سـي خـاصڙي نـي،
غمـــزه لا عشـــاقان جـــو ســـرمنگن،
ركـن عاشـقان اتـي وو تلاشـڙي نـي،
ســاڏي طــرف ســهڻي وو اڏا چوڙئـــي،
ڏاڍي بـــاز برهـــ دي باشـــڙي نـــي.

ٻي سي حرفي مان:

ر - رخ پيا رنگ رنـگ اتـي، تئـي مـوج كـڙي،
چوليئـــــن چـــــول پئـــــي،
خـــس خـــار اُتـــارا وڏا ڏتـــس،
سـارا بحـر وڄـون بـد نيـك ڳئـي.
ز - زور تي بحر زُخار آندا، تنهن دي وڄون تيا
كوئي بخـار كـڙا،
اُهين شور مچاريا آسمان توڙي، وسكاردي تي
وو غبـــار كـــڙا.

ٻي سہ حرفي مان:

ذ - ذات صفـات هكـائي آهـي، پـول نـہ گهتيـن پولـي،
ســوئي انــدر ســوئي ٻــاهر، ســوئي تيــڏي چولــي،
"وفــي انفســكم افلاتبــصرون"، وســدا وچ وچولــي.
س - ســراپا ســوئي وســدا، ســڀ كجهــ يــار كرينــدا،
جيهــا اتـــان تيهـــا اُتـــان، چـــوڙ گمـــان گهرينـــدا،
"لو كشفَ الغطاءِ مازدت يقينا"، كيهان ڏيان ڏرينـدا،
ع - عطر عنبير جو لاكڙيـــُـس، اڄ يـار ميـڏي گهـر آيـا،
اُٹڻ ٻهڻ سڀ نـال اهيـن دي، كنهـن تـا رمز ريجهايا،
"ونحن اقرب اليه من حبل الوريد"، رڳ رڳ وچ سمايا.

گهڙولي

[هن ۾ عورت جي زباني محبوب جي خدمت جو جذبو ظاهر ڪيل هوندو آهي، ۽ آزي ۽ نيزاري ڏيکاريل هوندي آهي. هن صنف ۾ خدمت جي اظهار لاءِ وراڻي ۾ "گهڙولي ڀرڻ" ضرور ايندو آهي. انهيءَ ڪري اهو نالو پيو اٿس. پهرين گهڙولي حضرت سچل سرمست جي ملي آهي، جيڪا سرائڪيءَ ۾ آهي. ان کان پوءِ ڪيترن ئي شاعرن سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ گهڙوليون چيون آهن. فني سِٽا جي لحاظ کان ڪي گهڙوليون بيتن ۾ تہ ڪي وري بندن تي مشتمل هونديون آهن. سچل سرمست جي گهڙولي ننڍن بندن تي ٻڌل آهي، جنهن جي هر بند ۾ ننڍيون ٻہ مصرعون آهن، جيڪي پاڻ ۾ هم قافيہ آهن. انهن جي پويان وراڻي اچي ٿي. گهڙوليءَ ۾ 33 بند آهن، جن مان انتخاب هيٺ ڏجي ٿو.]

مئن تان گهڙولي ڀرندي هان

1. پير پيران سئين حضرت ميران، نام ڳڌي جنهن دي ٽٽن زنجيران
ڪامل مرشد ڪرندي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

2. نوح نبي دي ٻيڙي آئي، جنهن وچ حضرت محبوب الاهي
صدق ٻيڙي تي چڙهندي هان، مئن تان گهڙولي ... .

3. ابوبڪر شاه عمر عثمان، علي پاڪ امام شمان
شاه عرب دي بردي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

4. ان الله ينطق علىٰ النسان عمر، شب معراج نبي دي نال عمر
شڪر اولاد عمر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

5. بعد نبي دي نبي هوندا، قول نبي دي عمر هوندا
مئن فرق نہ ڪوئي ڪرندي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

6. پيش پنجان دي تذان پئي هان، چوان دا جذان امر مني ها
نال سفارش نہ چڙهندي هان، مئن تان گهڙولي ...

7. پنج تن درخت ميوو حقيقي، اربع بمر گان قول رفيقي
شا تنهين شجر ديهان، مئن تان گهڙولي ...

8. حسن حسين علي دا ايا، بار امت دا سر تي چايا
پانهي شاه حيدر دي هان، مئن تان گهڙولي ...

9. شاه عبيدالله جيلاني، بخش کيتي حق سلطاني
چر شاه درازي دي هان، مئن تان گهڙولي ...

10. مرشد شاه درازي دي گولي، عبدالحق پڙهائي بولي
بحر برهہ وچ تردي هان، مئن تان گهڙولي ...

11. شان اسا ڏا وچ سلسلي دي، ابو سعيد فاروق اکمل دي
قرة العين رهبر دي هان، مئن تان گهڙولي ...

12. نا مئن شيعہ نا مئن سني، صرفي صاف برهہ دي مني
باندي عشق افسر دي هان، مئن تان گهڙولي ...

13. کيتا نور الله دي تجلا، تن من سارا عشق اجلا
همہ شمس قمر دي هان، مئن تان گهڙولي ...

14. علم ظاهر هستي هو وڻ، لدني باب الف دا اورڻ
دم قدم گر کر دي هان، مئن تان گهڙولي ...

15. صـــورت الله دي دل وچ چـــاڻين، وفـــي انفســـكم صحيـــح ســـڄاڻين
محـــو ذاتـــي وچ مـــردي هـــان، مئـ ـن تـــان گهڙولـــي ... ...

16. ســـر ســـنيهڙو هـــٿ گهڙولـــي، محڪـــم يـــال دي دم ڪڙولـــي
جـــام قـــدح ڪوثـــر دي هـــان، مئـــن تـــان گهڙولـــي ... ...

17. "ســـچل" ســـارا نـــور الاهـــي، حضـــرت پيـــر ي هـ همراهـــي
هـــر دم رب رب ڪـــردي هـــان، مـــئـــن تـــان گهڙولـــي ... ...

ماخذ

1. سچل سرمست جو رسالو، پاڱو پهريون. مرتب: مرزا علي قلي بيگ، سال 1902ع.
2. سچل سرمست جو رسالو، پاڱو ٻيو. مرتب: مرزا علي قلي بيگ، سال 1903ع.
3. سچل سرمست: آغا غلام نبي صوفي، سال 1933ع.
4. سچل سرمست جو رسالو: عثمان علي انصاري، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1958ع.
5. سچل جو سرائڪي ڪلام: مولوي حڪيم محمد صادق، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1959ع.
6. سچل جو سنڌي ڪلام: رشيد احمد لاشاري. آر. ايچ. احمد اينڊ برادرس، حيدرآباد.
7. سچل جو سرائڪي ڪلام: رشيد احمد لاشاري. آر. ايچ. احمد اينڊ برادرس، حيدرآباد.
8. سچل جا سنڌي بيت (اڻ ڇپيل) ڇپائيندڙ: رحيم بخش شيخ مرحوم. ڪتاب فقط 208 صفحن تائين ڇپيو، پر پوءِ ڇپائي بند ٿي وئي. هن ۾ ڪجهه ڏاريا بيت به گڏجي ويا آهن.
9. درازي فيض (سچل سرمست جو سنڌي ڪلام، فقط ڪافيون، عنوان هيٺ آندل) اڻ ڇپيل ۽ اڻپورو. مرتب: رجب علي فقير.
10. سچل سرمست - شاعر هفت زبان، 1966ع: قاضي علي اڪبر درازي.
11. دولهه درازي: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1961ع.
12. دولهه درازي جي دربار جا در: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1972ع.
13. مثنوي درد نامه: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1963ع.
14. مثنوي عشق نامه: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1962ع.

15. مثنوي وصلت نامو: اردو ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1965ع.
16. مثنوي راز نامو: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1968ع.
17. مثنوي وحدت نامو: اردو ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1964ع.
18. مثنوي تار نامو: سنڌي ترجمو، قاضي علي اڪبر درازي، سال 1963ع.
19. مثنوي گداز نامو: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1962ع.
20. مثنوي رهبر نامو: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1964ع.
21. نڪته تصوف: اردو ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1973ع.
22. بحر طويل: قاضي علي اڪبر درازي.
23. ديوان خدائي: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال 1968ع.
24. ديوان آشڪار، سچل ادبي اڪيڊمي، پيش لفظ، مخدوم امير احمد، لاهور، سال 1957ع.
25. سچل سرمست: مرتب: ڊاڪٽر عطا محمد حامي، پاڪستان پبليڪيشنس، ڪراچي، سال 1964ع.
26. فارسي مثنوي (ساقي نامو، تار نامو، راز نامو، گداز نامو ۽ عشق نامو) سنڌي منظوم ترجمو: ڊاڪٽر عطا محمد حامي، نئين زندگيءَ جي مختلف پرچن ۾ شايع ٿيل ۽ پوءِ ڪتاب: "سچل سرمست" جي آخر ۾ ڏنل.
27. سچل سرمست (اردو): رشيد احمد لاشاري، سلطان حسين ائنڊ سنس ڪراچي، سال 1966ع.
28. سچل سرمست: شايع ڪيل، مغربي پاڪستان انفرميشن ڊپارٽمينٽ خيرپور، سال 1964ع.

29. جنت السنڌ: رحيمداد خان مولائي شيدائي، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1958ع.
30. تذڪره شعراءِ سکر: ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، سال 1965ع.
31. سچل سرمست: چينمل پرسرام گلراجاڻي، نئين سنڌي لائبريري، سال 1922ع.
32. سچل: ڪلياڻ آڏواڻي، سال 1954ع.
33. سچل جو ڪلام: نماڻو فقير، سال 1952ع.
34. سنڌي ادب جو تاريخي جائزو: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سال 1976ع.
35. جوتيون جواهرن جون: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سال 1971ع.
36. سنڌي ادب جي مختصر تاريخ: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي (اردو)، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، 1983ع.
37. بيان العارفين سنڌي، مرتب: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، (اڻ ڇپيل).
38. قرآن مجيد، سنڌي ترجمو: مولانا محمد مدني، 1953ع.
39. رسالہ قشيريہ: امام ابو القاسم عبدالڪريم قشيري، اردو ترجمہ: ڊاڪٽر پير محمد حسن، اداره تحقيقات اسلامي، اسلام آباد، 1970ع.
40. تعرف: ابوبڪر بن ابو اسحاق محمد بخاري ڪلابادي، اردو ترجمو: ڊاڪٽر پير محمد حسن، المعارف لاهور، سال 1971ع.
41. فصوص الحڪم: شيخ محي الدين ابن عربي، اردو ترجمہ: مولوي حافظ محمد برڪت الله، اقبال پبلشرز، ڪراچي.
42. ڪتاب الطواسين: منصور حلاج: اردو ترجمہ: ڊاڪٽر محمد رياض، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور، 1977ع.
43. معارف شمس تبريز (ديوان شمس تبريز جي شرح): مولانا حڪيم محمد اختر، ڪتبخانۂ مظهري، ڪراچي، 1976ع.
44. مثنوي مولانا روم: اردو ترجمہ: مولوي فيروزالدين.
45. ڪشف المحجوب: سيد ابوالحسن علي بن عثمان الجلالي، الهجويري داتا گنج بخش، اردو ترجمہ: عبدالمجيد يزداني، قرآن لميٽيڊ لاهور، 1968ع.

46. ڪلمة الحق: صوفي عبدالرحمان سنڌي لکنوي، اردو ترجمہ: مولوي عرفان احمد انصاري، الله والي کي قومي دڪان لاهور، 1920ع.
47. افادات شيخ محي الدين ابن عربي (شرح فصوص الحکم) شيخ محب الله الہ آبادي، اداره انيس اردو الہ آباد، سال 1961ع.
48. جنيد بغدادي: ڊاڪٽر علي حسن عبدالقادر مصري، اردو ترجمہ: محمد ڪاظم، مڪتبہ جديد لاهور، 1967ع.
49. الحکم الرفاعيہ: سيد احمد ڪبير رفاعي، اردو ترجمہ: عبدالحليم شرر، آئينہ ادب لاهور، سال 1967ع.
50. تصوف اسلام: مولانا عبدالماجد درياءِ آبادي، قرآن لميٽيڊ، لاهور.
51. التحفة المرسله الي النبي (عربي، اڻ ڇپيل): محمد بن فضل الله - تعارف ۽ اختصار آيل ڪتاب: "عربي ادبيات ۾ پاڪ و هند جو حصو": ڊاڪٽر زبيد احمد، اردو ترجمو: شاهد حسين رزاقي، اداره ثقافت اسلاميہ لاهور، سال 1973ع.
52. رسالہ رموزات (فارسي، اڻ ڇپيل): سيد عبدالجليل بلگرامي - تعارف ۽ اختصار آيل، ماهنامہ "المعارف" لاهور، مارچ 1979ع، مقالہ: سيد محمد متين هاشمي.
53. سہ ماهي "الرحيم"، مشاهير سنڌ نمبر: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، شاهہ ولي الله اڪيڊمي، سال 1967ع.
54. تذڪره مشاهير سنڌ، مولانا دين محمد وفائي، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1974ع.
55. ٽالپر حاڪمن جا علمي ڪارناما: احسن ڪربلائي، شايع ٿيل: مهراڻ جون موجون، مرتب: پير حسام الدين راشدي، پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي، سال 1956ع.
56. تاريخ تمدن سنڌ: رحيمداد خان مولائي شيدائي، سنڌ يونيورسٽي، 1959ع.
57. مخزن انوار توحيد: پروفيسر شاهہ، ڪراچي، 1963ع.
58. حضرت مجدد ڪا نظريہ توحيد: ڊاڪٽر برهان الدين احمد فاروقي، مقبول اڪيڊمي لاهور، 1967ع.

59. انتخاب مڪتوبات امام رباني، تلخيص ۽ ترجمو: مولانا هدايت علي جيپوري، سال 1963ع.
60. لغات قديمي: مرزا قليچ بيگ، نئين سنڌي لائبريري، سال 1924ع.
61. جامع سنڌي لغات، جلد اول: ڊاڪٽر نبي بخش خان ... ج، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1960ع.
62. تحقيق لغات سنڌي: ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، سال 1955ع.
63. جامع اللغات: نولڪشور لکنو، سال 1908ع.
64. بيان اللسان (عربي اردو لغت)، قاضي زين العابدين، سال 1955ع.
65. الوحيد، سنڌ آزاد نمبر
66. Persian Poets of Sindh: Dr. H.I. Sadarangani, Sindhi Adabi Board, 1956.
67. The Pantheistic Monism of Ibn al-Arabi by: S. A. Q. Hussaini, Sh: Muhammad Ashraf Lahore, 1970.
68. The Secret of Anal Haqq: Sha' 'h Muhammed Ibrahim; Translated by: Khuwaja Khan, Sh: Muhammed Ashraf Lahore, 1971.

چيتمل پرسرام گلراجاڻي

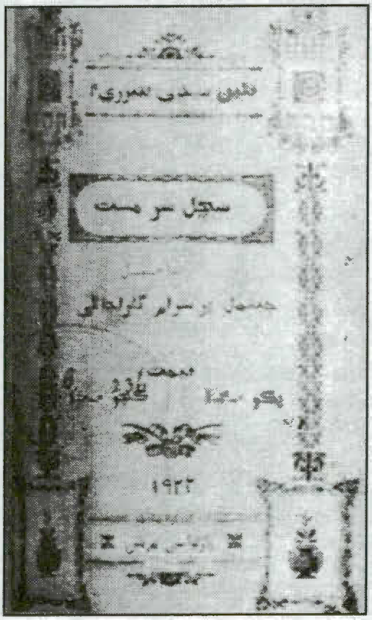

سچل سرمست

لالچند امرڏنومل جڳتياڻي

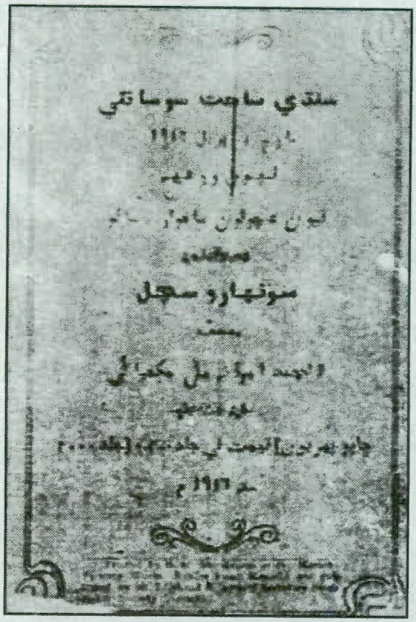

سنڌي ساهت سوسائٽي

سونهارو سچل

سچل سونهارو

آغا غلام نبي صوفي

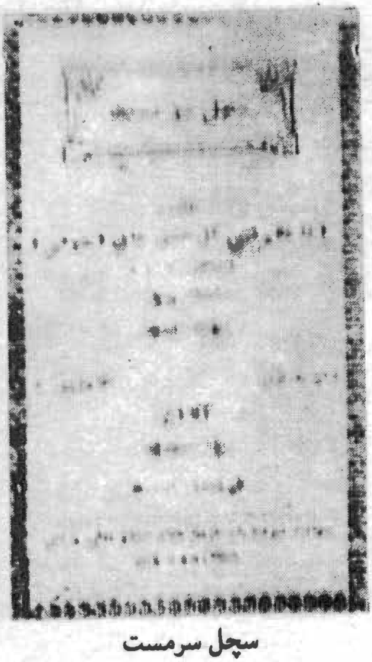

سچل سرمست

مرزا علي قلي بيگ

رسالو سچل سائين

رسالو سچل سائين

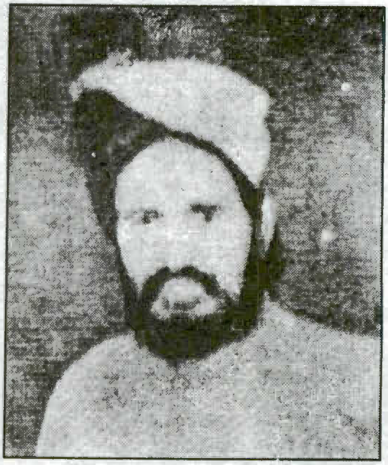

مولانا محمد صادق رَاڻيپوري

سچل سرمست
جو
سرائڪي ڪلام

سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام

قاضي علي اڪبر

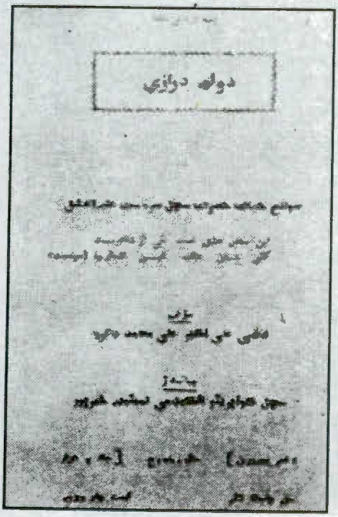

دولهه درازي

دولهه درازي

نماڻو فقير

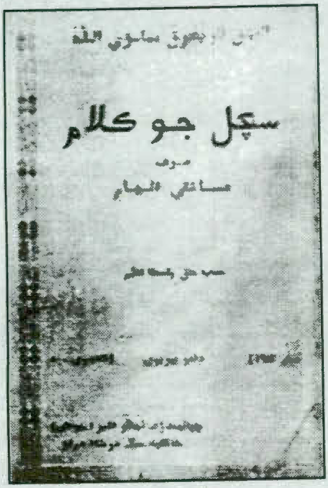

سچل جو ڪلام

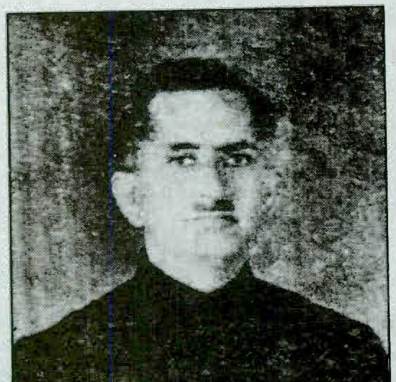

عثمان علي انصاري

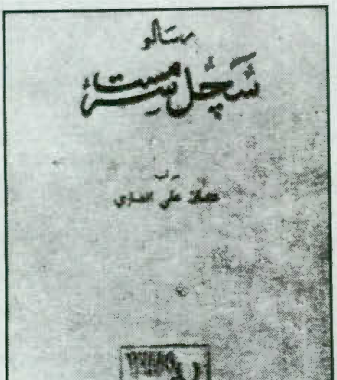

رسالو سچل سرمست

ڊاڪٽر عطا محمد حامي

سچل سرمست

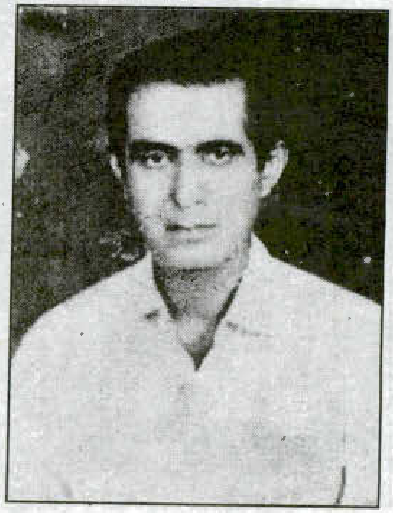

رشيد احمد لاشاري

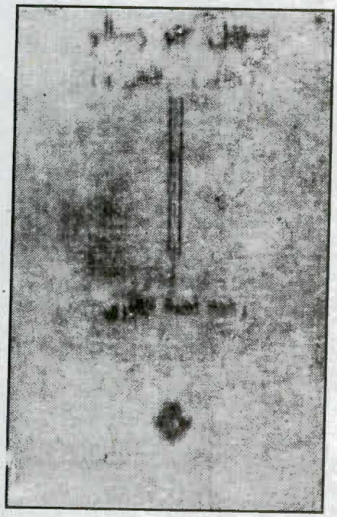

سچل جو رسالو

قاضي علي اڪبر

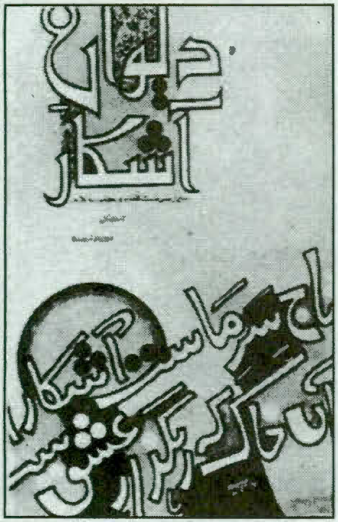

ديوان آشڪار

تنوير عباسي

نانڪ يوسف جو ڪلام